

Σχολή Κοινωνικών Επιστημών
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία

Διπλωματική Εργασία

Η Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία στην υπηρεσία της Τρίτης ηλικίας:
αναδόμηση και αναδιατύπωση της δυναμικής της

Θεοδώρα Βάθη

Επιβλέπων καθηγητής: Άγγελος Βαρβαρούσης

Λογότυπο ιστότοπου «Γερνάω αλλιώς»

Αθήνα, Ιούνιος 2022

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Η Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία στην υπηρεσία της Τρίτης ηλικίας:
αναδόμηση και αναδιατύπωση της δυναμικής της

Θεοδώρα Βάθη

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Άγγελος Βαρβαρούσης

ΣΕΠ ΕΑΠ

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

Σωτήριος Λαϊνάς

ΣΕΠ ΕΑΠ

Αθήνα, Ιούνιος 2022

PREFACE

2012. Ολλανδία, Maastricht. Μια πρόσκληση σε μια εκφρασμένη επιθυμία, ένα ταξίδι σε φίλους που αποθύμησα. Όμορφη πόλη να περιδιαβαίνει κανείς καταλήγοντας σε κάποια όμορφη πλατεία για καφέ με φίλους. Θυμάμαι...είχα την αίσθηση ότι τίποτα δε θα μπορούσε να αιχμαλωτίσει το ενδιαφέρον μου κι όμως...ξαφνικά από το πουθενά μια μουσική εύθυμη και ρυθμική, swing θαρρώ, πλημμύρισε την ατμόσφαιρα. Μια πολυμελής μπάντα μουσικών ξεπρόβαλε από κάποιο στενό δρομάκι. Το πολύχρωμο μουσικό σχήμα ντυμένο στη μόδα του '50, κοπελιές με φορέματα ρετρό/vintage στυλ Audrey Hepburn πάντα με την υπερβολή της ογκώδους φούστας και της μικροσκοπικής μέσης, νεαροί φορώντας jeans με το χαρακτηριστικό ρεβέρ, απλά T-shirt και κολεγιακά μπουφάν. Η μπάντα πλησίαζε... Σκέψεις γι' αυτούς, για την ποιότητα της συνύπαρξής τους θα μείνουν ανεπιβεβαίωτες εις το διηνεκές.

Κι ας πέρασε καιρός, θυμάμαι ωστόσο έντονα αποχρώσεις των προσωπικών μου σκέψεων και συναισθημάτων. Η μουσική τους ζεστή, φιλική, αισθαντική, εξέφραζε έναν τρόπο ύπαρξης και ζωής, αυτογνωσίας και αυτοπραγμάτωσης ενώ παράλληλα μαρτυρούσε επαγγελματισμό, αλληλέγγυα συνύπαρξη και επικοινωνία. Αυτοί οι νεαροί οργανοπαίκτες ήταν απίθανοι και σε μεγάλο κέφι που έραναν με αυτό το στροβιλιζόμενο στο ρυθμό της μουσικής τους, πλήθος. Κάποια στιγμή η μπάντα, στο ηχητικό της αποκορύφωμα, μας προσπέρασε. Κι εγώ, άναυδη, θυμάμαι να προσπαθώ να εξοικειωθώ με τη διαπίστωση ότι τα μέλη της ανήκαν στην Τρίτη ηλικία!

Στη πορεία η σκηνή αυτή πυροδότησε ξαφνικά μια βαθιά νοσταλγική σκέψη και συναισθηματική εμπειρία. Στη χώρα μου, είχα σκεφτεί ότι δε γνώριζα να υπάρχει κάτι παρόμοιο σε αυτή την ηλικία! Ασυναίσθητα άρχισα να αποδεσμεύω εικόνες, μνήμες, αναμνήσεις, καθημερινές τελετουργίες, συναισθήματα, οτιδήποτε γνώριζα σχετικά με τη ζωή της ηλικιωμένης γιαγιάς μου στην Ελλάδα. Μιας ζωής που διαπιστώνω καθημερινά ότι εκφράζει συλλογικό βίωμα και πρακτική των περισσότερων ηλικιωμένων σε αυτό τον τόπο.

Η γιαγιά μου! Από τον καιρό που μετακόμισε στην πόλη ως babysitter των εγγονών της ζούσε μόνη σε ένα μικρό διαμέρισμα. Μέχρι πρόσφατα τα κρατούσε, τελευταία όμως φοβόταν ότι δεν θα τα καταφέρει. Χρόνια τώρα χήρα, κοινωνικά απομονωμένη, ξένο σώμα

σε ένα τρόπο ζωής που λατρεύει τη νιότη. Εγκατέλειψε τη ζωή νωρίς και αυτή προλείανε την εξαφάνισή της!

Θυμάμαι ότι ζούσε για τις Κυριακές της. Καθάριζε, τακτοποιούσε και περίμενε τον γιο της να 'ρθεί, μόνος συνήθως, γιατί τα εγγόνια της είχαν τις δραστηριότητές τους. Δυσκολευόταν στην κίνηση αλλά έπαιρνε το μπαστουνάκι της και πήγαινε να ψωνίζει κρέας, να μαγειρέψει ένα καλό φαΐ, μόνο γι' αυτόν. Οικονομικά τα έφερνε δύσκολα αλλά δεν ήθελε να γίνει αυτό αντιληπτό από το παιδί της, να μην τον φορτώνει κι αυτή με τα δικά της. Την απασχολούσε όμως η φτώχεια της. Ντρεπόταν γι' αυτήν. Δεν μπορούσε να στηρίξει οικονομικά το παιδί της, να χαρτζιλικώσει τα εγγόνια της, να έχει ένα κομπόδεμα στην άκρη σε περίπτωση ανάγκης.

Στο σπίτι του γιού της απόφευγε να πηγαίνει, δεν βολευόταν, ένιωθε αμήχανα, σαν ξένη που ήρθε απρόσκλητη σε ακατάλληλη στιγμή. Καθόταν σε μια γωνιά, σαν κουβαράκι, αδημονώντας να επιστρέψει στη γωνιά της, στην οικειότητα του προσωπικού της χώρου. Μέρα με τη μέρα συνειδητοποιούσε πόσο πολύ είχε γεράσει. Ανησυχούσε διαρκώς για όλα: για τα λεφτά, για την υγεία της, για τα νοσοκομεία, μην πέσει και δεν την ακούσει κανείς για να 'ρθεί για βοήθεια. Άγχος και φόβος και ο θάνατος να караδοκεί.

Είχε παράπονο όμως. Κάθε βράδυ το εξομολογούταν στην προσευχή της: ο σύντροφός της «έφυγε» νωρίς ... με τα καλά και τα κακά είχαν ζήσει μαζί πολλά χρόνια. Υπήρχε μια ανάσα πλάι της, τόσο καθησυχαστική.. μια παρέα, μια παρουσία σιωπηλή, παρηγορητική για τα μελλούμενα και για όσα καθημερινά αποχαιρετούσε. Και οι κολλητές της φίλες απεδήμησαν εις Κύριον! Απόμεινε μόνη, αποξενωμένη και αδιάφορα διακείμενη σε έναν κόσμο που άλλαζε χωρίς αυτήν. Ο ύπνος της - μου εκμυστηρευόταν- ήταν μαρτύριο. Ξάπλωνε με τα μάτια ανοιχτά και σκεφτόταν τους πεθαμένους της. Ξυπνούσε τη νύχτα, άναβε τα φώτα και περίμενε το ξημέρωμα. Λίγος ο ύπνος, μεγάλη η νύχτα και δύσκολη.

Δεν έβγαινε καθόλου πια. Διάγνωση: κατάθλιψη. Δεν είχε όρεξη για τίποτα. Οι σωματικές της δυνάμεις και η πνευματική της αντοχή την εγκατέλειπαν. Συντηρούσε όμως αξιοθαύμαστα τη δύναμη του νου και της καρδιάς γι' αυτό και η συνειδητότητα της κατάστασής της την στεναχωρούσε. Καθόταν ώρες στο μπαλκόνι για να περάσει η ώρα, για να ξεφεύγει ο νους, να χάνεται στο διάβα των περαστικών. Ούτε να διαβάσει μπορούσε - παιδί του πολέμου, δεν έμαθε γράμματα- ούτε να πλέξει όμως, γιατί η όρασή της λιγοστή. Μόνο η τηλεόραση της απέμεινε για κολλητή φιλενάδα, κι αυτή στη διαπασών.

Παρακολουθούσε αλλά δεν ενδιαφερόταν: κοιτούσε αφηρημένη ανθρώπους να κινούνται και να μιλάνε και αποκοιμιόταν στο νανούρισμά του ήχου της.

Τελευταία ξεχνούσε όλο και περισσότερο. Θυμόταν τα παλιά. Μόνο τα παλιά, αυτή τη ζωή στην οποία συμμετείχε και τώρα ήταν θεατής της. Αρρώσταινε κατά καιρούς. Την έπαιρνε για λίγο ο γιος της στο σπίτι του μέχρι να αναρρώσει. Τότε είχε παρέα, ζούσε τα εγγόνια της που άλλοτε μεγάλωνε. Απολάμβανε και την παρέα της γειτόνισσας, της γιαγιάς Βαρβάρας...η αλήθεια είναι ότι αυτή την μάνα της την είχε γηροκομήσει μέχρι να πεθάνει αλλά το παιδί της δουλεύει και η νύφη της επίσης και τα εγγόνια φευγάτα στην καθημερινότητά τους, που να βρεθεί χρόνος!¹

Η ανάμνηση της εμπειρίας του Maastricht βαθιά χαραγμένη μέσα μου, πάντα παρούσα στη ζωή μου αναζητούσε μια ευκαιρία να εκφραστεί. Ομοίως και η συμπάθεια και αγωνία μου για την πολυπληθή αυτή ηλικιακή ομάδα, τα «αβάσταχτα γηρατειά», που ακόμα και σήμερα εξορίζεται από όλα τα μέτωπα του κόσμου, ως «τελειωμένη υπόθεση». Ιδιαίτερα καθώς μεγαλώνω νιώθω την αμέριστη ανάγκη να υπεραμυνθώ της ζωής όταν η νεότητα την εγκαταλείπει και να αντιπροτείνω τρόπους εκπλήρωσης του οράματος μιας άλλης ζωής στη βάση της βαθιάς επαναστατικότητας, της μεστής εμπειρίας και της αδιαμφισβήτητης κοινωνικής προσφοράς που αναγνωρίζω στα γηρατειά.

Η προσδοκώμενη ευκαιρία μου δόθηκε όταν μου ζητήθηκε να επιλέξω το θέμα της διπλωματικής μου εργασίας. Και υπήρξα τυχερή και εξόχως ευνοημένη την επιλογή μου αυτή να ενθαρρύνει και υποστηρίξει με μοναδικό τρόπο ο καθηγητής, συμπαραστάτης και καθοδηγητής μου, κ *Άγγελος Βαρβαρούσης*. Ξέρω μόνο έναν τρόπο να τον ευχαριστήσω: καταθέτοντας ένα κείμενο που περήφανα θα συνυπογράψει.

*Σε ότι αγάπησα και
αγαπώ και δεν
παλιώνει.....*

¹ Το κείμενο εμπνευσμένο από άρθρο του περιοδικού LIFO (18/7/2017), με τίτλο *Ο σπαρακτικός μονόλογος μιας Αθηναίας που γερνά μόνη στη μεγάλη πόλη*

Περίληψη

Στη παρούσα διπλωματική εργασία διερευνάται κατά πόσο η Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία, ως φορέας ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που βασίζονται σε ένα συγκεκριμένο σύστημα αξιών (συλλογική ιδιοκτησία, ισότιμη συμμετοχή, δημοκρατική διοίκηση), δύναται να υπηρετήσει την Τρίτη ηλικία συνεπικουρώντας την στη δημιουργία δομών για την κάλυψη των αναγκών της. Οι δομές αυτές, θα αποτελέσουν τη βάση για το σχεδιασμό και την υλοποίηση πολιτικών που αποσκοπούν στη δημιουργία δικτύων περίθαλψης, δομών για φιλοξενία, νοσηλεία ή απλά συντροφιά. Η ανάγκη για τη δημιουργία αυτών των δομών προκύπτει κυρίως για δύο λόγους: κατά πρώτον από το έλλειμμα της κρατικής πρόνοιας και μέριμνας όχι μόνο να καλύψει βασικές ανάγκες της ηλικιακής αυτής ομάδας που αυξάνεται διαρκώς αλλά και να εγγυηθεί τη συνεχή διαδικασία ανάπτυξης και διατήρησης της λειτουργικής της ικανότητας. Αυτή η λειτουργική ικανότητα αναφέρεται στη δυνατότητα ενός ηλικιωμένου ατόμου να καλύπτει τις βασικές του ανάγκες, να είναι κινητικό, να λαμβάνει αποφάσεις, να συνεχίζει να μαθαίνει, να δημιουργεί και να διατηρεί σχέσεις και δεσμούς, να συμβάλλει στα κοινωνικά δρώμενα μέσα από διαδικασίες που του επιτρέπουν να αισθάνεται χρήσιμο και δημιουργικό. Η ετοιμότητα των ανθρώπων της τρίτης ηλικίας (φυσική, συναισθηματική, ψυχική) συνδέεται άρρηκτα με το πλαίσιο που διαβιούν (προσωπικό χώρο, κοινότητα ή την ευρύτερη κοινωνία που δομείται από παράγοντες όπως π.χ. πολιτική υγείας, ανθρώπους, δομές). Κατά δεύτερον, από την αδυναμία της πυρηνικής πια οικογένειας, που αποτελεί τη βασικότερη κοινωνική μονάδα στην ελληνική κοινωνία, να καλύψει βασικές προσδοκίες των μελών της (συναισθηματικές, οικονομικές, κοινωνικές).

Λέξεις – Κλειδιά

Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία, Covid-19, Τρίτη ηλικία, δημογραφικό πρόβλημα, συνεργατική κατοικία, φροντίδα

The Social and Solidarity Economy in the service of the third aged people: reconstruction and reformulation of its dynamics.

Theodora Vathi

Abstract

This master thesis examines whether the Social and Solidarity Economy, seen here as a system of certain values and practices such as collective ownership, equal participation, inclusive governance etc., can serve the elderly by helping them to create supporting structures for covering their needs. I approach these structures as the basis for the design and implementation of policies aiming at the creation of care networks, hospitality infrastructures, hospitalization or simply companionship. There are two main reasons behind the emergence of these structures: firstly, the failure of the state welfare and care systems not only to provide for the basic needs of this ever-increasing age group but also their failure to guarantee the continuous process of development and maintenance of its “functional capacity”. This functional capacity refers to the ability of an older person to meet their basic needs, be mobile, make decisions, continue to learn, create, and maintain relationships and bonds, and contribute to social events through processes that allow them to feel useful and creative. The readiness of older people (physical, emotional, mental) is inextricably linked to the context in which they live (personal space, being part of a community or active in the wider society, health policy, health structures etc.). Secondly, it is also linked to the inability of the so-called “nuclear family”, which is the fundamental social unit in Greek society, to cover the basic expectations of its members (emotional, economic, and social).

Keywords: Social Solidarity Economy, Covid-19, third aged people, demographic problem, collaborative residence, care

Περιεχόμενα

Preface	
Περίληψη	vii
Abstract	viii
Περιεχόμενα	ix
Κατάλογος Εικόνων / Σχημάτων	xi
Κατάλογος Πινάκων	xii
Συντομογραφίες & Ακρωνύμια	xiii

ΜΕΡΟΣ Α ΤΡΙΤΗ ΗΛΙΚΙΑ ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΥΓΗΡΙΑ Ή ΤΗΝ ΑΠΟΜΟΝΩΣΗ;

Εισαγωγή

1. Δημογραφικό: ένα σοβαρό παγκόσμιο ζήτημα	1
1.1 Εννοιολογικές προσεγγίσεις: Γήρανση	1
1.1.1 Δημογραφικό πρόβλημα	3
1.1.2 Η γήρανση παγκοσμίως	3
1.1.3 Η γήρανση στην Ευρώπη	4
1.1.4 Η γήρανση στην Ελλάδα	5
1.2 Κύριες προκλήσεις και πολιτικές ανταπόκρισης στο δημογραφικό πρόβλημα	10
1.2.1 Δημογραφικό πρόβλημα και μετανάστευση	11
1.2.2 Επιπτώσεις δημογραφικής γήρανσης	12
1.2.3 Συστήματα συνταξιοδότησης και νέα δεδομένα	12
2. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της Τρίτης ηλικίας	15
2.1 Γερνάμε παγκόσμια αλλά διαφορετικά	19
2.1.1 Γερνάμε μαζί στην Ευρώπη	20
2.1.2 Διατομεακή Θεώρηση της Τρίτης ηλικίας στην Ελλάδα	21
2.2 Προγράμματα Κοινωνικής Πρόνοιας	30
2.3 Δικαιώματα και Νομική Προστασία των ηλικιωμένων	31

ΜΕΡΟΣ Β ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ και ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

1. Οριοθετώντας το πεδίο της Κ.Αλ.Ο	37
1.1από την Κοινωνική Οικονομία	38
1.2στην Αλληλέγγυα Οικονομία	40

1.3	Χαρακτηριστικά Κ.Αλ.Ο	41
1.4	Τύποι και Οργανωτικές μορφές Κ.Αλ.Ο	42
1.5	Σύγχρονες μορφές έκφανσης Κ.Αλ.Ο	45
1.5.1	Συνομιλία Κ.Αλ.Ο και Κοινών	46
1.5.2	Αποανάπτυξη	47
2.	Φροντίδα και κοινωνική αναπαραγωγή στην Ελλάδα της κρίσης & της πανδημίας.....	48
2.1	Φροντίδα, Αλληλοβοήθεια και Τρίτη ηλικία	48
2.1.1	Κρίση -πανδημία Covid- 19.....	51
2.1.2	Κοινωνική αναπαραγωγή.....	52
3.	Κ.Αλ.Ο και Τρίτη ηλικία	55
3.1	Η Κ.Αλ.Ο ως προτεινόμενη εναλλακτική προσέγγιση στις επιπτώσεις της κρίσης.....	55
3.2	Εναλλακτικές προσεγγίσεις Κ.Αλ.Ο	56
3.2.1	Συνεργατική Οικονομία και Κατοικία: Συνεργατικές πλατφόρμες	56
3.2.2	Κοινωνική κατοικία	60
3.2.2	Κοινωνική απασχόληση	63
3.3	Κ.Αλ.Ο και εναλλακτική διαχείριση της Τρίτης ηλικίας	64
3.3.1	Συνεργατική κατοικία	64
3.3.2	Συνεργατική απασχόληση.....	66
3.3.3	Δια Βίου Μάθηση, Κ.Αλ.Ο και Τρίτη ηλικία	68
	Συμπεράσματα-Προτάσεις	70
	Βιβλιογραφικές Αναφορές.....	75

Κατάλογος Εικόνων / Σχημάτων

Εικόνα 1-2 Η πυραμίδα αναγκών του Maslow.....	16
Εικόνα 2-2 Το παγόβουνο των Gibson-Graham (μτφρ. Χαρά Κούκη).....	53
Σχήμα 1-5 Greece: Population (Age 65+)	6
Σχήμα 2-5 Greece: Population (Age 80+)	7
Σχήμα 3-5 Greece: Average annual rate of population change (%)	8
Σχήμα 4-5 Greece: Population by broad age groups	9
Σχήμα 5-5 Η γήρανση ως ατομική εμπειρία: υγεία, οικονομική κατάσταση, κοινωνικά δίκτυα	17

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακες 1,2 Η Ελλάδα γερνάει και ο πληθυσμός της χώρας μειώνεται *(δικής μου επεξεργασίας)*....7

Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

ΑΣΔΑ	Αμερικανική Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΔΜΒ	Δια Βίου Μάθηση
ΔΝΤ	Διεθνές Νομισματικό Ταμείο
ΕΔΚΑ	Εργαστήριο Δημογραφικών & Κοινωνικών Αναλύσεων
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΚΤ	Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα
ΕΚΧ	Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης
ΙΚΠΙ	Ινστιτούτο Κοινωνικής και Προληπτικής Ιατρικής
ΙΜΕ	Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων
ΓΣΕΒΕΕ	Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών, Βιοτεχνών, Εμπόρων Ελλάδας
ΙΝΕ ΓΣΕΕ	Ινστιτούτο Εργασίας Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας
Κ.Α.Ο./ΚΑΟ	Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία
ΚΑΠΗ	Κέντρα Ανοικτής Προστασίας Ηλικιωμένων
ΚΗΦΗ	Κέντρα Ημερήσιας Φροντίδας Ηλικιωμένων
Κοι.Σ.Π.Ε.	Κοινωνικοί Συνεταιρισμοί Περιορισμένης Ευθύνης
ΚΥΓ	Κοινωνικά Υποστηριζόμενη Γεωργία
ΜΦΗ	Μονάδα Φροντίδας Ηλικιωμένων
ΜΚΟ	Μη Κυβερνητική Οργάνωση
ΟΑΚ	Οργανισμός Αμερικάνικων Κρατών
ΟΔΔΑ	Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΠΟΣ	Προσιτή Οικονομικά Στέγη
ΠΟΥ	Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας
ΑΙ	Artificial Intelligence
ICA	Διεθνής Συνεταιριστική Συμμαχία (International Co-operative Alliance)
NEETS	Not in Education, Employment, Training
RIPES	Διεθνές Δίκτυο για την Προώθηση της Κοινωνικής Αλληλέγγυας Οικονομίας
WHO	World Health Organization
UNISAVIE	Université Du Savoir des Vieux
UNRISD	United Nations Research Institute For Social Development
WWOOF	World Wide Opportunities of Organic Farms

ΜΕΡΟΣ Α

Τρίτη Ηλικία: Πορεία προς την ευγηρία ή την απομόνωση;

Εισαγωγή

Την τελευταία δεκαετία βιώνουμε μια πολύπλευρη κρίση (χρηματοπιστωτική, προσφυγική, υγειονομική) ικανή, όχι μόνο να φέρει «τη δημοκρατία στα όριά της», αλλά και να αποβεί μια πρωτόγνωρη δοκιμασία για τις αντοχές συστημάτων, ανθρώπων, σχέσεων και αυτών ακόμα των ορίων της αλληλεγγύης (Αφουξενίδης & Χτούρης, 2020). Το υφιστάμενο καπιταλιστικό σύστημα, προσανατολισμένο στη μεγιστοποίηση του κέρδους, αδυνατεί να καλύψει το εύρος και την ένταση των αναδυόμενων αναγκών που οξύνθηκαν ιδιαίτερα με το ξέσπασμα της πανδημίας: η Covid-19 έγινε η αφορμή να αναδυθούν ελλείψεις και ανεπάρκειες των κοινωνικών και οικονομικών συστημάτων του 21^{ου} αιώνα, που αφορούν τη φύση και τη λειτουργικότητα των υπηρεσιών υγείας και του κράτους πρόνοιας (Αφουξενίδης κ.ά., 2020). «Πάντα έλεγα», αναφέρει σε συνέντευξη η Bhattacharya «ότι ο καπιταλισμός ιδιωτικοποιεί τη ζωή». Μετά την πανδημία μπορεί να ειπωθεί επίσης ότι «ο καπιταλισμός κοινωνικοποιεί και το θάνατο»². Παράλληλα, οι επιπτώσεις του ακραίου lockdown λόγω Covid-19, αναμένεται³ μελλοντικά να επιφέρουν σημαντική κοινωνική κρίση με τη μορφή της κοινωνικής εσωτερικής κατάρρευσης, της ατροφίας των κοινωνικών σχέσεων και της αποδόμησης του κοινωνικού εαυτού (Χτούρης & Ζήση, 2020). Υπάρχει, επομένως, διάχυτος προβληματισμός σχετικά με την οικονομική αβεβαιότητα που προκαλείται από τις υπάρχουσες αλλά και τις αναμενόμενες επιπτώσεις των δημογραφικών εξελίξεων. Κι αυτό γιατί αναμένεται να είναι ιδιαίτερα σημαντικές, κυρίως στους τομείς της κοινωνικής και οικονομικής μας οργάνωσης σε θέματα απασχόλησης (συνταξιοδότηση, φτώχεια), υγείας και κοινωνικού αποκλεισμού (μοναξιάς).

Καθώς το γήρας προχωρά πολλοί ηλικιωμένοι πρόκειται να αντιμετωπίσουν προβλήματα υγείας (φυσικής και ψυχολογικής) που αναμένεται να πολλαπλασιαστούν τα επόμενα χρόνια. Η εξέλιξη αυτή προβλέπεται ότι θα αυξήσει την απαίτηση για πόρους υγειονομικής περίθαλψης, επηρεάζοντας τη λειτουργία των νοσοκομείων και των εγκαταστάσεων μακροχρόνιας φροντίδας. Αναμένεται επίσης ότι, η ζήτηση για παροχή υπηρεσιών κατ' οίκον φροντίδας από τους επαγγελματίες υγείας, θα πολλαπλασιαστεί και επιπλέον θα

² Περιοδικό «4» από το αγγλικό πρωτότυπο: στο Dissent, “Social Reproduction and the Pandemic, with Tithi Bhattacharya», συνέντευξη στην Sarah Jaffe, 2 Απριλίου, 2020.

³ Διαδικτυακή Έρευνα ομάδας του Πανεπιστημίου Αιγαίου σχετική με τη διερεύνηση των επιπτώσεων του lockdown στο πληθυσμό λόγω πανδημίας του Covid-19

καταστεί επείγουσα και αναγκαία, προκειμένου οι ηλικιωμένοι να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Η υγεία, επομένως, και οι καθοριστικοί ρυθμιστές της -η φτώχεια και η μοναξιά- χαίρουν αδιαμφισβήτητα της μέριμνας αυτού του κόσμου. Κι αυτό γιατί καθιστούν τα γηρατειά αβάσταχτα όταν η δράση εγκαταλείπει τους ηλικιωμένους που αποσύρονται αργά στο περιθώριο της ζωής, ως «θεατές» της πλέον και όχι ως «συμπαίκτες» της (Παπανούτσος, 1984).

Ως απάντηση σε μια τέτοια συγκυρία δημιουργήθηκε η ανάγκη ενός καινούριου αφηγήματος, ικανού να επαναπροσδιορίσει την οικονομία του μέλλοντος προς μια μεγαλύτερη κοινωνική και οικολογική βιωσιμότητα. Συγγραφείς υποστηρίζουν ότι σε περιόδους κοινωνικοοικονομικής κρίσης η κοινωνική οικονομία αναδύεται ως ένας τρόπος ανταπόκρισης στον κοινωνικό αποκλεισμό και στη μη ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών από τούς παραδοσιακούς τομείς της οικονομίας (ιδιωτικό/δημόσιο τομέα) (Moulaert & Ailenei, 2005). Από τη στιγμή που οι βασικές πτυχές της οικονομίας αδυνατούν να εξυπηρετήσουν την ανθρωπότητα η προώθηση της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας⁴ ως εναλλακτική μορφή οικονομίας με θετικό πρόσημο, κρίνεται αναγκαία στο βαθμό που μπορεί να διαδραματίσει σημαίνοντα ρόλο, εξαιτίας της ιδιαίτερης ταυτότητας των εγχειρημάτων της (κοινωνικός σκοπός, συλλογική δράση, οργανωτικές αρχές). Οι αρχές και πρακτικές της αποσκοπούν να επανεισάγουν το δημοκρατικό και συμμετοχικό σχεδιασμό της οικονομίας, «ως οικονομίας των κοινωνικών αναγκών», και να αξιοποιήσουν δημιουργικά την δυναμική του κοινωνικού κεφαλαίου (UNRISD, 2016).

Η κοινωνία ωστόσο απαίτησε τη λύση και την ευθύνη της διάσωσης εξ ολοκλήρου από έναν ανεπαρκή δημόσιο τομέα τόσο σε θέματα περίθαλψης (αδυναμία των δημόσιων νοσοκομείων να φροντίσουν επαρκώς ευπαθείς⁵ ομάδες) όσο και σε θέματα ανεπάρκειας βασικών δημόσιων υποδομών για τη φροντίδα ορισμένων ηλικιακών ομάδων (ηλικιωμένων, παιδιών προσχολικής ηλικίας). Το αίτημά της παραμένει έωλο, πλημμελώς ικανοποιημένο, απαιτητικό και επείγον. Η κοινωνική δράση ανακατευθύνεται στις τοπικές κοινωνίες ωθώντας και τους ηλικιωμένους στην πλήρη συμμετοχή στα κοινωνικά δρώμενα για «το δικαίωμα στη ζωή», στη κοινοτική ζωή, στην υγιή και ενεργό γήρανση.

⁴ Στο εξής θα αναφέρεται ΚΑΟ ή Κ.Α.Ο ή Κοινωνική Οικονομία, εννοιολογικές προσεγγίσεις του Τρίτου Τομέα.

⁵ Στις ευπαθείς ομάδες ανήκουν άτομα ιδίως με αναπηρίες, προβλήματα ψυχικής υγείας ή νοητικής υστέρησης και άτομα εξαρτημένα ή απεξαρτημένα από ουσίες (ν.4019/2011).

Μια σειρά από κοινωνικές αντιστάσεις και αντιδράσεις από διάφορους φορείς (π.χ. συλλογικότητες εργαζομένων, κίνημα των πλατειών, πρωτοβουλίες κοινωνικής αλληλεγγύης) βρίσκονται στο πνεύμα της κατά Polanyi διπλής κίνησης⁶. Το εύρος των μέτρων λιτότητας οδήγησαν στην ανάπτυξη νέων μορφών διαμαρτυρίας και αντίστασης. Χαρακτηριστικό είναι το «κίνημα των πλατειών» το 2011, με επίκεντρο της διαμαρτυρίας την πλατεία Συντάγματος. Παράλληλα εκδηλώθηκαν δράσεις κοινωνικής αλληλεγγύης (κοινωνικές κουζίνες, κοινωνικά ιατρεία κ.ά.) για ανακούφιση από τα παρεπόμενα της κρίσης.

Η διπλωματική μου εργασία βασίστηκε σε συλλογή δευτερογενών δεδομένων από βιβλία, άρθρα εφημερίδων και περιοδικών, συνεντεύξεις που παραθέτουν στοιχεία της επικαιρότητας για την Τρίτη ηλικία σε θέματα που αφορούν συνθήκες διαβίωσης, ποιότητα ζωής, εισοδήματα ηλικιωμένων, μετανάστευση, τεχνολογία, νομική προστασία, πρόνοια, κοινωνικό αποκλεισμό (αποξένωση και μοναξιά). Υλικό συλλέχθηκε επίσης από επίσημες διεθνείς και κοινοτικές ιστοσελίδες οργανισμών, φορέων του κράτους, ΜΚΟ κ.ά. που έχουν δημοσιευτεί στο διαδίκτυο. Η επιλογή, επεξεργασία και αξιοποίηση δημοσιευμένων έργων και βιβλιογραφικών αναφορών αφορά κυρίως το δεύτερο μέρος της εργασίας όπου επιδιώκεται μεθοδολογικά ο χαρακτήρας της να είναι συνθετικός αλλά και αναλυτικός, όπου απαιτείται.

Η εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αναφέρεται εκτενώς στην Τρίτη ηλικία σε μια προσπάθεια να δοθεί «ολοκληρωμένη» -κατά συνθήκη- αποτύπωση του δυναμικού της κυρίως στην Ελλάδα του σήμερα. Το δεύτερο μέρος αρχικά αναφέρεται στη Κ.Α.Ο προσεγγίζοντάς τη εννοιολογικά, θεματικά (οργάνωση, αρχές, αξίες) και κυρίως ως έναν εν δυνάμει ευεργετικό χώρο που μπορεί να συνεισφέρει, ενεργοποιώντας την κοινωνική της αποστολή στην αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κρίσης και στη μετάβαση προς έναν περισσότερο αλληλέγγυο κόσμο. Στη συνέχεια γίνεται αναφορά σε υπάρχουσες μορφές συνεργατικής οικονομίας και κατοικίας (fairbnb, couchsurfing, woofing, digital cooperativism, Senior cohousing communities) και στους τομείς της κοινωνικής απασχόλησης και εκπαίδευσης. Καταλήγοντας, επιχειρείται αρχικά η αξιολόγηση της συμβολής- μέσω της επισκοπικής έρευνας των στοιχείων- της εργασίας στο θέμα και

⁶ Σύμφωνα με τον Polanyi, στον αντίποδα της εμπορευματοποίησης της εργασίας που απειλούσε να διαρρήξει τον κοινωνικό ιστό, τέθηκε σε κίνηση μια προστατευτική για την κοινωνία αντίρροπη κίνηση που αποσκοπούσε στη συντήρηση του ανθρώπου και της φύσης.

ακολούθως η κατάθεση προτάσεων-μέσα από την ανίχνευση διάφορων πεδίων-προσβλέποντας η συγκεκριμένη εργασία να παράξει μια σειρά από τυπολογίες για το πώς θα μπορούσαν να αναδομηθούν τα πεδία της κατοικίας, της απασχόλησης, της εκπαίδευσης και της παροχής φροντίδας για τους ανθρώπους της τρίτης ηλικίας στην Ελλάδα.

1. Δημογραφικό: ένα σοβαρό παγκόσμιο ζήτημα

1.1 Εννοιολογικές προσεγγίσεις: Γήρανση

Στο παρελθόν η γήρανση οριζόταν ως «το ηλικιακό στάδιο των σύνθετων μορφών ζωής όλων των βιολογικών βασιλείων που χαρακτηρίζεται από σταδιακή επιδείνωση της φυσιολογικής λειτουργίας τους», επομένως η επικρατούσα θεώρηση υποστήριζε ότι η αύξηση του γήρατος συμβαδίζει με αυτή της θνησιμότητας.⁷ Τα τελευταία χρόνια, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας υποστηρίζει ότι ο ορισμός αυτός δεν ισχύει εφόσον η γήρανση αποτελεί μια δια βίου διαδικασία που βασίζεται στη διατήρηση των βιολογικών, κοινωνικών και πνευματικών δραστηριοτήτων⁸. Σύμφωνα μάλιστα με τον Τούντα⁹ (2019), η διαδικασία αυτή υπερτερεί των επιτευγμάτων της προληπτικής και θεραπευτικής ιατρικής και της αναμφισβήτητης επίδρασης της κληρονομικότητας. Αυτός άλλωστε είναι και ο λόγος που αναφέρεται ότι «ανάμεσα στις κορυφαίες τάσεις του 21^{ου} αιώνα είναι η δημιουργία μιας νέας πολιτισμικής εποχής, όπου η δημιουργικότητα θα συνδυάζεται με τη σοφία και η ωρίμανση θα μετατρέπεται σε νέο κοινωνικό ιδανικό». ¹⁰ Η μακροβιότητα είναι ένα αξιοσημείωτο συλλογικό επίτευγμα, που έχει συμβάλει στη βελτίωση της ποιότητας της ζωής του πληθυσμού και στην παράταση του μέσου προσδόκιμου ζωής ανδρών και γυναικών.

Αν και η οριοθέτηση της τρίτης ηλικίας είναι ως ένα βαθμό αυθαίρετη,¹¹ η έναρξή της σύμφωνα με τον ΟΗΕ εντάσσεται μετά την ηλικία των 65 ετών. Η Νάσκου-Περράκη αναφέρει ότι η προφανής έλλειψη ενός κοινά αποδεκτού ορισμού αποτυπώνεται στην απουσία σχετικών πράξεων, δράσεων και ενεργειών της Διεθνούς Κοινότητας για την προστασία των ηλικιωμένων. Επισημαίνει δε, ότι η έννοια της γήρανσης περιέχει πολλά κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά. Η συνταξιοδότηση, για παράδειγμα, ταυτίζεται συνειρμικά με την ολοκλήρωση της παραγωγικής ικανότητας του ανθρώπου σε τέτοιο

⁷ Ανακτήθηκε στις 20.4.2022 από

<https://el.wiktionary.org/wiki/%CE%B3%CE%AE%CF%81%CE%B1%CE%BD%CF%83%CE%B7>

⁸ ΙΚΠΠ, ΔιαΝΕΟσις. (2019). Η ανάπτυξη του τουρισμού Τρίτης Ηλικίας στην Ελλάδα και η συμβολή του τουρισμού υγείας. Ανακτήθηκε 22 5 2022 από https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2019/07/medical_tourism.pdf

⁹ Τούντας, Γ. (2019, 4 Ιουνίου). Δημογραφική γήρανση και ποιότητα ζωής. Ανακτήθηκε στις 24.4.2022 από: <https://www.kathimerini.gr/opinion/1027512/dimografiki-giransi-kai-poiotita-ygeias/>

¹⁰ ΔιαΝΕΟσις, ό.π, σ. 37

¹¹ Δεν υπάρχει κανενός είδους καθορισμός έναρξής της αλλά για στατιστικούς λόγους σχετίζεται συνήθως με τη συνταξιοδότηση, η έναρξή της οποίας διαφοροποιείται ανά χώρα

βαθμό, ώστε να θεωρείται σχεδόν αδύνατη η περαιτέρω συμμετοχή στις κοινωνικές εξελίξεις¹².

Σύμφωνα με την Παγκόσμια Έκθεση για τη Γήρανση του 2015¹³, η αύξηση των ηλικιωμένων, η ηλικιακή τους σύνθεση και το εύρος της «καθορίζονται από κοινού από τρεις δημογραφικές διαδικασίες: γονιμότητα, θνησιμότητα και μετανάστευση».¹⁴ Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται [...] μείωση και διατήρηση της γονιμότητας σε χαμηλά επίπεδα, ανάκτηση της υστέρησης ορισμένων χωρών σχετικά με τη θνησιμότητα και το προσδόκιμο επιβίωσης καθώς και διεύρυνση του ρόλου της μεταναστευτικής εισροής, ως βασικής συνιστώσας της μεταβολής του συνολικού πληθυσμού (Ρομπόλης, 2004).

Στην Ευρώπη η γονιμότητα έχει υποχωρήσει κάτω από το «όριο αναπλήρωσης»¹⁵ -των 2,1 παιδιών ανά γυναίκα- που αποτελεί το κατώτατο όριο διασφάλισης της αναπλήρωσης των γενεών. Επισημαίνεται δε, ότι αποτελεί μύθο η επικρατούσα αντίληψη που επιρρίπτει την ευθύνη της φθίνουσας γονιμότητας στην εργασιακή απασχόληση των γυναικών: έρευνες απέδειξαν ότι η γυναικεία γονιμότητα αυξάνεται σε χώρες που η γυναικεία απασχόληση είναι υψηλότερη (Γαλλία, Σουηδία). Κοντολογίς, η στήριξη της ισότιμης συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας αδιαμφισβήτητα συντελεί στην αύξηση της γονιμότητας. Υπό το πρίσμα αυτό πρέπει να ιδωθεί και να αντιμετωπιστεί από πολιτικές στήριξής της, από τις οποίες θα απουσιάζει η επιδοματική πολιτική ενθάρρυνσης του συντηρητικού στερεότυπου της «μητέρας στο σπίτι». Κοινό τόπο αποτελεί η διαπίστωση ότι η εξισορρόπηση καριέρας και μητρότητας συνήθως οδηγεί τις γυναίκες στην ατεκνία ή στην παράταση της ηλικίας της μητρότητας, μειώνοντας έτσι τον πιθανό αριθμό παιδιών. Ενώ, λοιπόν η μείωση της γονιμότητας και η αύξηση της μακροζωίας-λόγω της αύξησης του προσδόκιμου ζωής- αποτελούν τους βασικούς παράγοντες γήρανσης παγκοσμίως, η διεθνής μετανάστευση έχει επίσης συμβάλει στην αλλαγή των δομών ηλικίας του

¹² Νάσκου- Περράκη, Π. *Η διεθνής κοινότητα και η προστασία της Τρίτης ηλικίας*. Ανακτήθηκε από: <https://www.academia.edu/30165415/>

¹³ World Ageing Report 2015, Department of Economic and Social Affairs of UN Secretariat, Population Division of the Department. New York

¹⁴ <https://www.un.org/en/observances/older-persons-day>

¹⁵ Όριο αναπλήρωσης γενεών: η επόμενη γενεά να είναι αριθμητικά τουλάχιστον τόση σε πλήθος όσο και η τρέχουσα.

πληθυσμού σε ορισμένες χώρες και περιοχές επιβραδύνοντας, έστω και προσωρινά¹⁶, τη διαδικασία γήρανσης.

1.1.1 Δημογραφικό πρόβλημα

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Τραγάκη¹⁷ το δημογραφικό είναι ένα πρόβλημα που διαρκεί εδώ και 40 χρόνια. Η σημερινή ευαισθητοποίηση και εγρήγορση οφείλεται στην πρόσφατη συνειδητοποίηση των συνεπειών που έχει επιφέρει το συγκεκριμένο θέμα. Τα χαμηλά ποσοστά γεννήσεων και το υψηλότερο προσδόκιμο ζωής μετασχηματίζουν την ηλικιακή πυραμίδα σε παγκόσμιο επίπεδο: λιγότεροι νέοι → μικρότερος ενεργός πληθυσμός → άρα λιγότερες δυνατότητες για ανάπτυξη. Τα Ηνωμένα Έθνη επισημαίνουν ότι μέχρι το 2030 η ηλικιακή ομάδα 60+ ετών θα αγγίζει το 20% του παγκόσμιου πληθυσμού (1,4 δις). Εκτιμούν επίσης ότι το 2050 θα υπάρξουν 2 δισεκατομμύρια ηλικιωμένοι, εκ των οποίων τα 392 εκατομμύρια θα είναι 80+ ετών, γεγονός που υποδηλώνει περαιτέρω «γήρανση» του ηλικιωμένου πληθυσμού. Θα είναι η πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας, που οι ηλικιωμένοι θα υπερτερούν των παιδιών της ηλικιακής ομάδας 0 έως 14 ετών.¹⁸ Ειδικότερα, μετά το 2040 αναμένεται ραγδαία αύξηση του αριθμού των υπέργηρων (80+), κυρίως στο Παγκόσμιο Βορρά και Παγκόσμιο Νότο που αναμένεται να φιλοξενήσουν το μεγαλύτερο αριθμό ηλικιωμένων έως το 2050. Ως εκ τούτου η παγκόσμια οικονομία θα εισέλθει αναγκαστικά στη φάση της «οικονομίας των γκρίζων κροτάφων»¹⁹. Ο μεγαλύτερος πληθυσμός είναι και θα παραμείνει κυρίως θηλυκός. Επίσημα στοιχεία υποδεικνύουν ότι το 2017, οι γυναίκες αποτελούσαν το 54% της ηλικιακής ομάδας 60+ ετών και το 61% των ατόμων ηλικίας 80+ ετών²⁰.

1.1.2 Η γήρανση παγκοσμίως

Σε παγκόσμια κλίμακα Ασία, Αφρική και χώρες της Λατινικής Αμερικής αναμένεται να αντιμετωπίσουν ταχεία γήρανση των πληθυσμών τους. Αναλυτικότερα, μέχρι το 2050 στην

¹⁶ Η προσωρινή επιβράδυνση αφορά τη συμβολή των μεταναστευτικών ροών σε πρώτο στάδιο όταν οι μετανάστες βρίσκονται σε νέες ηλικίες εργασίας. Με το πέρασμα των χρόνων παραμένοντας στη χώρα θα ενταχθούν στο γηραιότερο πληθυσμό.

¹⁷ Η Αλεξάνδρα Τραγάκη είναι Καθηγήτρια Οικονομικής Δημογραφίας στο Τμήμα Γεωγραφίας (Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο)

¹⁸ Έρευνα του Οργανισμού Έρευνας και Ανάλυσης «διαNEΟσις» για το ΙΚΠΙ με θέμα: « Η ανάπτυξη του τουρισμού Τρίτης ηλικίας στην Ελλάδα και η συμβολή του τουρισμού υγείας», Ιούλιος 2019 σ.38

¹⁹ ό.π. σ.39

²⁰ ό.π. σ.41

Ασία, αναμένεται αύξηση 61% του ηλικιωμένου πληθυσμού, στη Λατινική Αμερική 9,5% επί του παγκόσμιου συνόλου ενώ στην Αφρική προβλέπεται ότι θα υπάρξουν 226 εκατομμύρια ηλικιωμένα άτομα (περίπου το 10,8% των ηλικιωμένων παγκοσμίως)²¹. Αντιθέτως, στην Ευρώπη και στη Βόρεια Αμερική αναμένεται να υπάρξει επιβράδυνση. Η περαιτέρω γήρανση των ηλικιωμένων θα δημιουργήσει μεγαλύτερη εξάρτηση. Στο προσεχές μέλλον ο δείκτης εξάρτησης γήρατος αναμένεται να υπερδιπλασιαστεί, γεγονός που θα μεταβάλλει σημαντικά τη δομή πληθυσμών (π.χ. ο δείκτης εξάρτησης γήρατος στην Κίνα αναμένεται να αυξηθεί 1,7 φορές το επίπεδο που προβλέπεται για τον κόσμο έως το 2050). Στην Ιαπωνία επίσης προβλέπεται να φθάσει το 80,7% έως το 2050 γεγονός που σημαίνει ότι η αναλογία μεταξύ του οικονομικά ενεργού πληθυσμού (20-64 ετών) και των ηλικιωμένων θα είναι 1,2:1 έως το 2050.

1.1.3 Η γήρανση στην Ευρώπη

Σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία της Eurostat²² το ηλικιακό προφίλ της ευρωπαϊκής κοινωνίας αλλάζει συνεχώς. Η Ευρώπη διέρχεται ήδη μια βαθιά δημογραφική αλλαγή με κύρια χαρακτηριστικά τη συρρίκνωση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού και την αύξηση των ηλικιωμένων.

Το 2019, τα άτομα ηλικίας 55+ ετών αντιπροσώπευαν το 33,6 %, ποσοστό που προβλέπεται να φθάσει το 40,6 % έως το 2050 (στην Ελλάδα προβλέπεται ότι θα αυξηθεί πάνω από το 45%). Οι γυναίκες υπερείχαν και υπερέχουν αριθμητικά των ανδρών μεγαλύτερης ηλικίας, η υπεροχή αυτή όμως φθίνει συνεχώς. Το 2019, ο λόγος των ηλικιωμένων γυναικών 65+ προς τους συνομήλικους άντρες ήταν, κατά μέσο όρο, 1,33:1 έως το 2050 αναμένεται να τροποποιηθεί σε 1,49:1 ²³.

Σύμφωνα με τον δείκτη εξάρτησης γήρατος το 2001 στην ΕΕ αντιστοιχούσαν περίπου τέσσερα άτομα σε ηλικία εργασίας για κάθε άτομο ηλικίας 65 ετών και άνω (4:1). Μέχρι το 2019, η αντιστοιχία αυτή διαμορφώθηκε σε 3:1 ενώ μέχρι το 2050 προβλέπεται αυτή να

²¹ Το Αμερικανικό Γραφείο Απογραφής εκτιμά επίσης ότι ο ρυθμός ανάπτυξης του ηλικιωμένου πληθυσμού θα κυμανθεί μεταξύ 106% και 174% σε σύγκριση με το Παγκόσμιο Βορά, όπου η αύξηση θα είναι λίγο πάνω από το 50%

²² Οκτώβριο του 2020 η Eurostat δημοσίευσε, υπό τον τίτλο *Γηράσκων Ευρώπη — εξετάζοντας τη ζωή των ηλικιωμένων στην ΕΕ*, στατιστικά στοιχεία αναφορικά με την καθημερινότητα των ηλικιωμένων.

²³ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population_structure_and_ageing

μεταβληθεί σε 2:1, γεγονός που σημαίνει ότι θα αντιστοιχούν λιγότερα από δύο άτομα σε ηλικία εργασίας για κάθε άτομο ηλικίας 65+ ετών²⁴.

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη εξέλιξη στη δομή του ευρωπαϊκού πληθυσμού σχετίζεται με την προοδευτική γήρανση των ίδιων των ηλικιωμένων, ιδιαίτερα των ηλικιωμένων γυναικών. Το 2019 οι εκατονταετείς ήταν 96.600, έως το 2050 προβλέπεται να αυξηθούν σε περίπου μισό εκατομμύριο, γεγονός που υποδηλώνει το εύρος της αλλαγής που πρόκειται να συντελεστεί. Η ραγδαία αύξηση των πολύ ηλικιωμένων ανησυχεί τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής λόγω της αύξησης του κόστους παροχής επαρκούς υγείας και μακροχρόνιας φροντίδας τους. Το 2019, το ποσοστό των πολύ ηλικιωμένων στον πληθυσμό της ΕΕ ήταν 2,8 % με την Ελλάδα να έχει ένα από τα υψηλότερα ποσοστά αντιπροσώπευσης (1,4 % του συνολικού πληθυσμού για το 2019)²⁵.

Να σημειωθεί επιπλέον ότι στην ΕΕ ολοκληρώνεται κατά τη χρονική περίοδο 2005-2030 η συνταξιοδότηση της μεταπολεμικής γενιάς των baby boomers²⁶ γεγονός που θα επιφέρει μείωση του συνολικού αριθμού του ενεργού πληθυσμού (15-64 ετών) κατά 20,8 εκατομμύρια, προκαλώντας μεγαλύτερη επιβάρυνση των συστημάτων υγείας, κοινωνικής περίθαλψης και συνταξιοδότησης των κρατών μελών. Σύμφωνα με τα ήδη υπάρχοντα στοιχεία που αφορούν την απασχόληση, τα ποσοστά μερικής απασχόλησης είναι υψηλότερα για τις γυναίκες (31,3%) από ό,τι για τους άνδρες (8,7%). Τα ποσοστά αυτά επηρεάζουν ιδιαίτερα τις ηλικιωμένες γυναίκες 50- 64 ετών που έχουν χαμηλότερο ποσοστό απασχόλησης από τους άνδρες και είναι οι πιθανότεροι πάροχοι άτυπων υπηρεσιών φροντίδας στο σπίτι²⁷.

²⁴ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Ageing_Europe_-_statistics_on_population_developments#Older_people_.E2.80.94_increasingly_old_and_with_growing_dependency

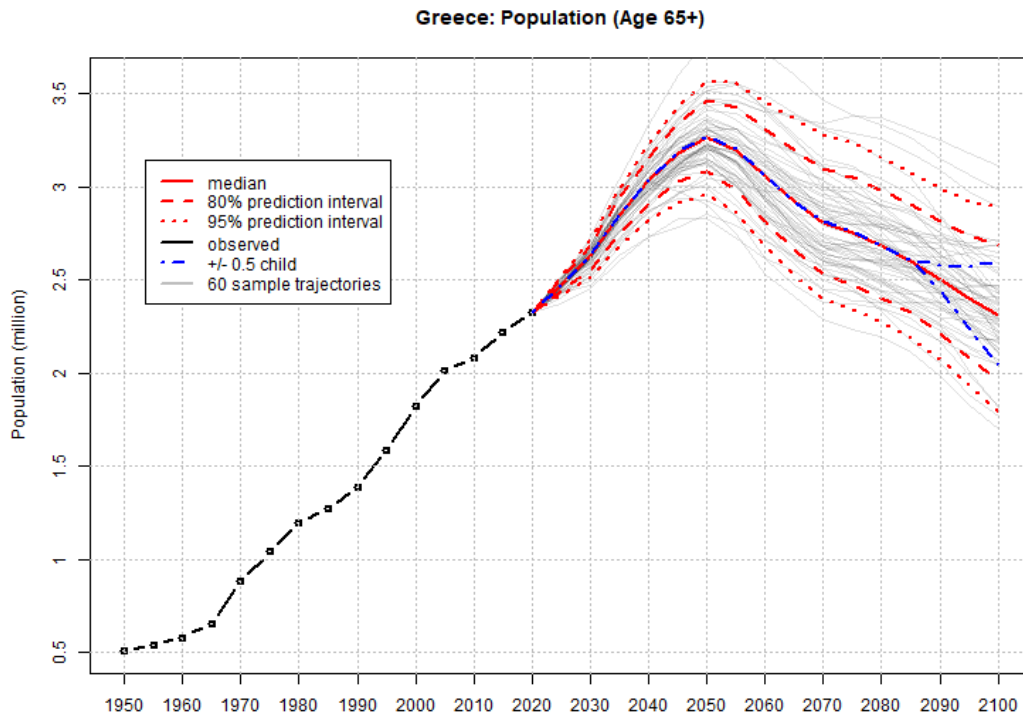
²⁵ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Ageing_Europe_-_statistics_on_population_developments#Older_people_.E2.80.94_increasingly_old_and_with_growing_dependency

²⁶ Ο όρος «baby boomer» αποκτά νόημα και συγκεκριμένα χαρακτηριστικά εντός της Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης. Η γενιά αυτή, αποτελούμενη από άτομα που γεννηθήκαν μεταπολεμικά μεταξύ 1946 - 1964, χαρακτηρίζεται ως γενιά της αμφισβήτησης λόγω της συμμετοχής της στα αντιπολεμικά και ριζοσπαστικά κινήματα της δεκαετίας 60'-70'. Το όνομά τους οφείλεται στην έκρηξη γεννήσεων που παρατηρήθηκε γύρω στο 1943 μέχρι τις αρχές του '60. Οι baby boomers θεωρούνται η πιο ευκατάστατη γενιά (πλουσιότεροι, πιο ενεργοί, πιο «καλοστημένοι») που επενδύει μεγάλα ποσά στην ευζωία καθώς ήταν η πρώτη μεταπολεμική γενιά που προεικόνιζε ένα καλύτερο μέλλον.

²⁷ Eurostat, *Η γήρανση στην Ευρώπη: κοιτάζοντας τις ζωές των ηλικιωμένων στην ΕΕ*, 2019. Ανακτήθηκε από : https://www.gerolib.gr/index.php?option=com_k2&

1.1.4 Η γήρανση στην Ελλάδα

Η Ελλάδα το έτος 2030, αναμένεται να μετατραπεί σε χώρα γερόντων με ποσοστό 32,5% του πληθυσμού άνω των 68 ετών²⁸. Σύμφωνα με το δείκτη εξάρτησης γήρατος²⁹ στην Ελλάδα αντιστοιχούν λιγότερο από τρία άτομα σε ηλικία εργασίας για κάθε άτομο ηλικίας 65+ ετών.³⁰

Σχήμα 1: © 2019 United Nations, DESA, Population Division. Licensed under Creative Commons license CC BY 3.0 IGO. United Nations, Population Division. World Population Prospects 2019. <https://population.un.org/wpp/Graphs/>

Μετά την ηλικία αυτή οι δραστηριότητες των ανθρώπων διαφοροποιούνται σε σχέση με τα φύλα και παραμένουν σε ικανοποιητικό επίπεδο. Η παράταση της καλής υγείας των ηλικιωμένων και η κοινωνικοποίησή τους επηρεάζεται από την ποιότητα των συστημάτων ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, την ενημέρωση και ευαισθητοποίηση του πληθυσμού σε θέματα που αφορούν την ενεργό γήρανση, μιας διαδικασίας όπου οι δυνατότητες υγείας,

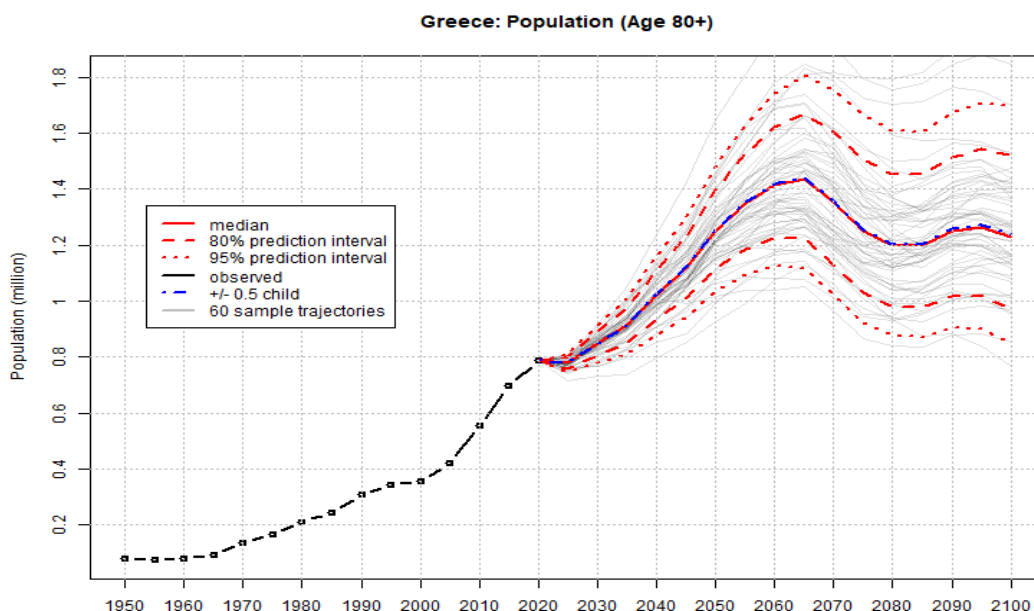
²⁸ WHO, *Europe Report on preventing elder maltreatment*, Dinesh Sethi, and others (eds), Geneva 2011

²⁹ Οι δείκτες εξάρτησης λόγω ηλικίας μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη μελέτη του επιπέδου στήριξης που παρέχεται σε νεότερους ή/και ηλικιωμένους από τον πληθυσμό σε ηλικία εργασίας.

³⁰ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population_structure_and_ageing

συμμετοχής και ασφάλειας βελτιστοποιούνται, ώστε να βελτιωθεί η ποιότητα ζωής των ανθρώπων κατά τη γήρανση³¹.

Σύμφωνα με ανάλυση του καθηγητή δημογράφου Κοτζαμάνη³² η δημογραφική γήρανση, είναι μη αναστρέψιμη μέχρι και το 2040. Η μείωση του πληθυσμού θα είναι συνεχής και θα προκύψει ως αποτέλεσμα της ισόποσης αυξομείωσης- κατά 450.000- του πληθυσμού των 65+ ετών και 0-19 ετών αντιστοίχως αλλά και της ταυτόχρονης μείωσης των 20-64 ετών κατά 1.000.000 περίπου. Υπολογίζεται ότι το 2040, το ποσοστό των 65+ θα αυξηθεί έναντι του συνολικού πληθυσμού στο 29% ενώ το αντίστοιχο ποσοστό των 85+ θα αυξηθεί περίπου στο 4,5% .

Σχήμα 2: © 2019 United Nations, DESA, Population Division. Licensed under Creative Commons license CC BY 3.0 IGO. United Nations, Population Division. World Population Prospects 2019. <https://population.un.org/wpp/Graphs/>

ΕΛΛΑΔΑ-ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ		
2015	2035	2050
10,9 εκ.	10,4 εκ.-9,5 εκ.	10,0 εκ.-8,3 εκ.
ΜΕΣΗ ΗΛΙΚΙΑ		
2015	2035	2050
43,45 έτη	(+3,6 έως +4,5 έτη)	(+3,7 έως +5,5 έτη)

³¹ <https://www.peoplebehind.gr/single-post/2017/09/05/...>

³² Η άποψή του, σχετικά με τη γήρανση του πληθυσμού στην Ελλάδα τις επόμενες δεκαετίες, δημοσιεύτηκε στο 38ο τεύχος της ψηφιακής έκδοσης *Δημογραφικά Νέα* του ΕΔΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	2015	2035	2040	2050
Ποσοστό επί του συνολικού πληθυσμού για άτομα 0-14 ετών		11,0%-12,4%		14,8%-12,0%
Ποσοστό επί του συνολικού πληθυσμού για άτομα 0-18 ετών		15,8%-14,2%		19,0%-15,4%
Ποσοστό επί του συνολικού πληθυσμού για άτομα 15-64 ετών	65,0%	60,2%-61,4%		54%-56,5%
Ποσοστό επί του συνολικού πληθυσμού για άτομα 65+ ετών	21,0%	27,9% - 27,2%	29,0%	33,1%-30,3%
Ποσοστό επί του συνολικού πληθυσμού για άτομα 85+ ετών	2,8%	4,1% - 4,5%	4,5%	6,5%-4,9%

Πίνακες 1,2 : δικής μου επεξεργασίας βάσει στοιχείων άρθρου με θέμα *Η Ελλάδα γερνάει και ο πληθυσμός της χώρας μειώνεται*. Ανακτήθηκε από: <https://www.lifo.gr/now/greece/i-ellada-gernaei>

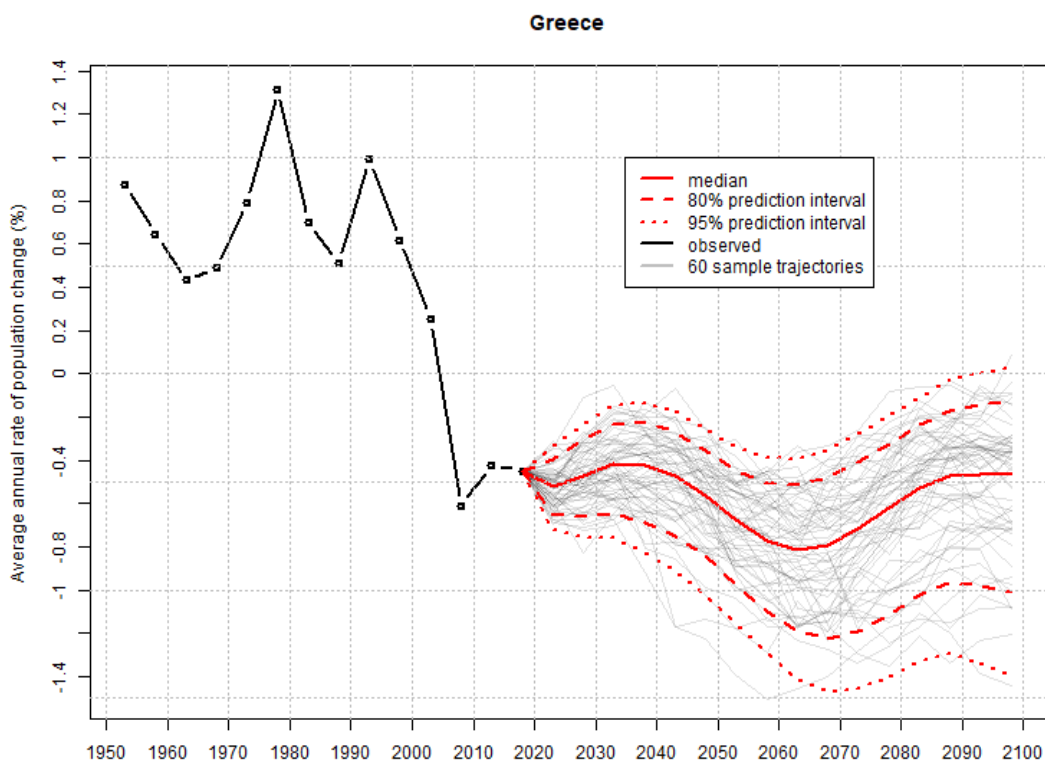
Στους παραπάνω πίνακες απεικονίζονται οι πληθυσμιακές διακυμάνσεις της χώρας για τις επόμενες δεκαετίες σύμφωνα με σχετική μελέτη του Κοτζαμάνη.

Συμπερασματικά, ο συνολικός πληθυσμός της χώρας αναμένεται να μειωθεί και να κατανεμηθεί διαφορετικά με βάση την ηλικία. Η μέση ηλικία αναμένεται να αυξηθεί παράλληλα με την αύξηση των υπερήλικων (85+) που προβλέπεται να είναι ταχύτερη και εξόχως σημαντική, «μια γήρανση μέσα στη γήρανση».³³ Με δεδομένη τη συρρίκνωση του πληθυσμού και τη δημογραφική γήρανση σε επιτάχυνση, οφειλόμενη στην «προοδευτική είσοδο στην ηλικιακή ομάδα των 65+ αφενός μεν των Ελλήνων που ανήκουν στις πολυπληθείς σχετικά γενεές της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου [...], αφετέρου δε των αλλοδαπών εκείνων που εγκαταστάθηκαν στη χώρα μας μετά το 1990»,³⁴ αναμένεται να υπάρξουν άμεσες επιπτώσεις στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό που μειώνεται συνεχώς³⁵.

³³ ό.π.

³⁴ ό.π.

³⁵ ό.π. Η μείωση του εργατικού δυναμικού επιταχύνεται από την προοδευτική διεύρυνση της ομάδας αυτής από τις «ολιγοπληθείς γενεές >2010» και την ταυτόχρονη προοδευτική «εγκατάλειψή» της από τις «πολυπληθέστερες γενεές της περιόδου 1960-1975».

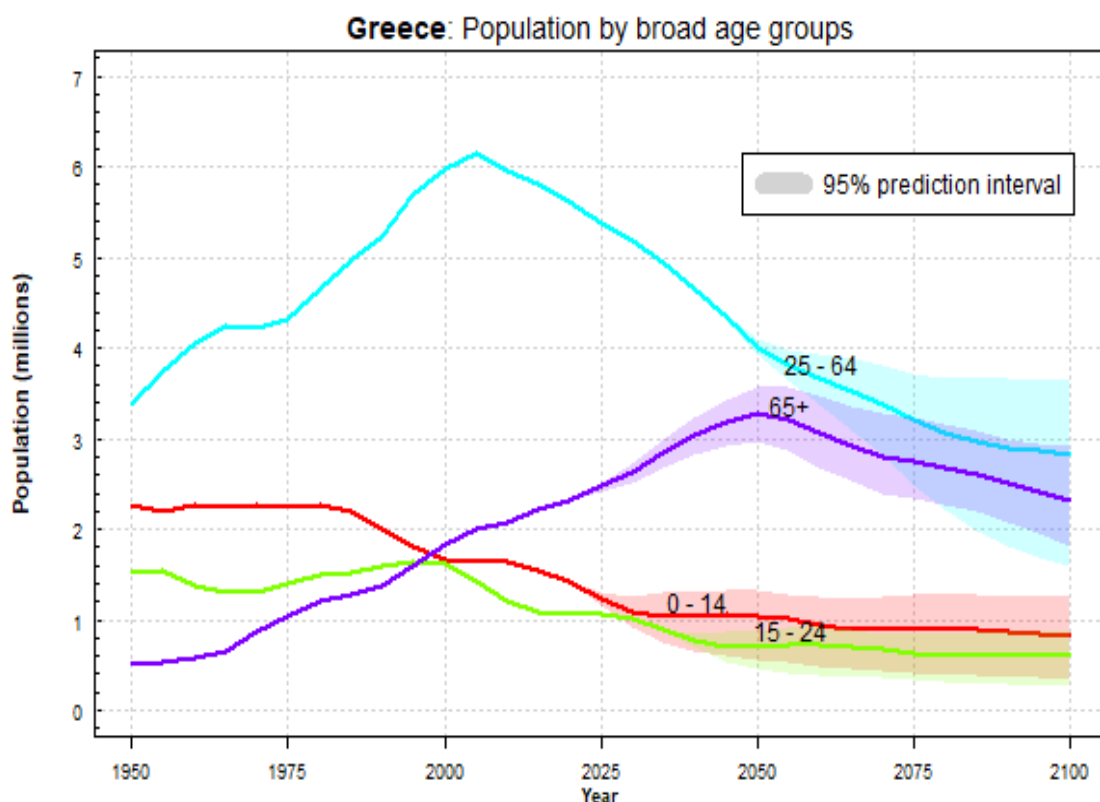

Σχήμα 3: © 2019 United Nations, DESA, Population Division. Licensed under Creative Commons license CC BY 3.0 IGO. United Nations, Population Division. World Population Prospects 2019.
<http://population.un.org/wpp/Grarhs/>

Αναλύοντας στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ αναφορικά με τη δημογραφική γήρανση στη χώρα κατέληξε ότι ο πληθυσμός της αυξήθηκε κατά 3,1 εκ. την τελευταία 70ετία. Το θετικό πληθυσμιακό πρόσημο προήλθε αποκλειστικά από την αύξηση κατά 3,7 εκ. των 15+, ενώ οι 0-14 ετών μειώθηκαν κατά 620.000 περίπου και οι 65+ ετών «υπερτετραπλασιάστηκαν».

Υπολογίζεται ότι μέχρι το 2050 ο εν δυνάμει οικονομικά ενεργός πληθυσμός θα κυμανθεί σε 4,8-5,5 εκ. (7 εκ. το 2015)³⁶. Ωστόσο η αναμενόμενη μείωση, κατά τον Κοτζαμάνη, δεν σημαίνει αναγκαστικά δραματική αλλαγή της σημερινής αναλογίας, υπό την προϋπόθεση όμως ότι εκτός της δημογραφικής θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη και η οικονομική συνιστώσα. Είναι κοινός τόπος ότι στα ασφαλιστικά συστήματα διεθνώς η κάλυψη του ποσού της σύνταξης ενός ατόμου προϋποθέτει τις εισφορές μιας δομημένης πυραμίδας 4-5 νέων ηλικίας κάτω των 65 ετών.

³⁶ <https://www.dianeosis.org/research/demography/>

Σχήμα 4: © 2019 United Nations, DESA, Population Division. Licensed under Creative Commons license CC BY 3.0 IGO. United Nations, Population Division. World Population Prospects 2019. <http://population.un.org/wpp/Graphs/>

1.2 Κύριες προκλήσεις και πολιτικές ανταπόκρισης στο δημογραφικό πρόβλημα

Λαμβάνοντας υπόψη τα σημερινά δεδομένα της χώρας των οποίων η συμπερίληψη αφορά:

- τη δημογραφική συρρίκνωση του πληθυσμού που καθιστά απαγορευτική οποιαδήποτε αναγωγή στη συνεισφορά των νεότερων που φθίνουν διαρκώς
- τη δραματική μείωση των εισοδημάτων και την αύξηση της ανεργίας ιδιαίτερα την περίοδο της κρίσης και
- την παραοικονομία, το ασφαλιστικό μας σύστημα αδυνατεί να διασφαλίσει συντάξεις. Οι Μουσούρου και Στρατηγάκη προτάσσουν την αναθεώρηση του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, στοχεύοντας στη μείωση των εισφορών για την υποχρεωτική σύνταξη και στην αύξηση των ιδιωτικών εισφορών υγείας και κοινωνικής ασφάλισης, προκειμένου να

αντιμετωπιστούν οι αυξημένες πιέσεις του συνταξιοδοτικού συστήματος ενός πληθυσμού που γερνά.³⁷

Η αντιμετώπιση του δημογραφικού ζητήματος απαιτεί σχεδιασμό με μακροπρόθεσμα αποτελέσματα, υλοποίηση αλλά και παρακολούθηση του σχεδιασμού με μετρήσιμους στόχους. Στην Ελλάδα, από τη μεταπολίτευση και μετά, κανένα σχεδόν κυβερνητικό σχήμα δεν παρέμεινε στην εξουσία περισσότερο από μια τετραετία. Συνέπεια αυτού ήταν η επιλογή επιδοματικής πολιτικής -για ψηφοθηρικούς λόγους³⁸- χωρίς προοπτική. Αν λάβουμε υπόψη δε και το γεγονός ότι οι σχετικές με τη δημογραφική γήρανση πολιτικές δεν επιφέρουν άμεσα αποτελέσματα αλλά σε βάθος χρόνου, μπορεί να γίνει κατανοητό γιατί ποτέ δεν επιλέχτηκε ολοκληρωμένη και με προοπτική δημογραφική πολιτική.

Εν κατακλείδι, οι πολιτικές μας με δομικά στοιχεία την ασυνέχεια, την ασυνέπεια και τη μη συναίνεση σε κοινούς στόχους και πολιτικές πράξεις, διαμόρφωσαν ένα έντονα αμφισβητήσιμο δημογραφικό μέλλον για τη χώρα. Η κατάσταση αυτή ευνοήθηκε ιδιαίτερα από το υπαρκτό χάσμα μεταξύ έρευνας πανεπιστημίων και πραγματικής αγοράς αλλά και από την αναποτελεσματικότητα του κράτους πρόνοιας που λειτούργησε πολιτικές στοχευμένες στους μη έχοντες πραγματική ανάγκη.

1.2.1 Δημογραφικό πρόβλημα και μετανάστευση

Δεδομένου ότι η χώρα δημογραφικά βρίσκεται σε φθίνουσα πορεία, αδυνατώντας λόγω έλλειψης νέων να αυξήσει την παραγωγικότητά της, θα μπορούσε το μεταναστευτικό να χρησιμοποιηθεί -υπό προϋποθέσεις- ως εργαλείο ικανό να επιφέρει αντικειμενική αύξηση του πληθυσμού. Οι δημογραφικοί δείκτες στην Ελλάδα επηρεάστηκαν από τη μετανάστευση ιδιαίτερα την περίοδο της κρίσης που η χώρα βίωσε ένα φαινόμενο διπλής πληθυσμιακής μετακίνησης. Η Ελλάδα χώρα αποστολής μεταναστών, τα τελευταία χρόνια έχει γίνει και χώρα υποδοχής μεταναστών και προσφύγων. Είναι προφανές ωστόσο ότι το δημογραφικό δεν μπορεί να αποτελεί το άλλοθι μιας μεταναστευτικής πολιτικής η οποία επιβάλλεται να υπάρχει υπό τον ποσοτικό και ποιοτικό έλεγχο των ροών. Ως εναλλακτική επιλογή της μετανάστευσης, η Κουσίου³⁹ αντιπροτείνει την «κινητικότητα», τη δυνατότητα

37

https://www.researchgate.net/publication/301315110_E_ereuna_IPROSEC_Gia_te_beltiose_tes_antapokrise_ston_politikon_stis_koinoniko-oikonomikes_proklesis

³⁸ Στην Ελλάδα οτιδήποτε σχετίζεται με πολιτική σχετίζεται ταυτόχρονα με πολιτικό κόστος

³⁹ Η Βενετία Κουσίου είναι Γενική Διευθύντρια στο Συμβούλιο Ανταγωνιστικότητας της Ελλάδας

επιλογής να ζήσει κάποιος σε άλλη χώρα απ' αυτήν που γεννιέται, όχι ως κυνηγημένος, αλλά έχοντας την μόρφωση, την πρόσβαση και τις ικανότητες, να εργαστεί στις υπάρχουσες δομές της χώρας υποδοχής.

1.2.2 Επιπτώσεις δημογραφικής γήρανσης

Η αναμενόμενη μείωση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού θα έχει σημαντικές επιπτώσεις στην αγορά εργασίας. Πως θα μπορούσαμε όμως να επιτύχουμε δείκτη αναπλήρωσης ενός ενεργού πληθυσμού που φθίνει συνεχώς; Πρώτη στόχευση: περισσότερες γεννήσεις. Η προβληματική μιας τέτοιας επιλογής ανάγεται στη διαπίστωση ότι οι γεννήσεις μειώνονται εξαιτίας των υψηλών προσδοκιών των γονέων, όταν οι κοινωνίες που ζουν φτάνουν σε ένα υψηλό επίπεδο διαβίωσης. Δεύτερη στόχευση: ενεργοποίηση των NEETS⁴⁰. Τρίτη στόχευση: να καταστήσουμε περαιτέρω οικονομικά ενεργούς τους ηλικιωμένους, ως τη «μελλοντική νεότητα» μιας ολοένα και περισσότερο γερασμένης κοινωνίας. Η εργασιακή κάλυψη των οικονομικών απαιτήσεων και των αυξανόμενων αναγκών χρηματοδότησης του ασφαλιστικού συστήματος, σε συνδυασμό με την αναπόφευκτη γήρανση του εργατικού δυναμικού, θα απαιτήσει παράταση του εργασιακού βίου ολοένα και περισσότερων «εν δυνάμει συνταξιούχων» στην αγορά εργασίας. Προκειμένου να επιτευχθεί βελτίωση των επιδόσεων, θα απαιτηθεί αλλαγή στη χάραξη πολιτικών σε σημαντικούς τομείς (εκπαίδευσης, οργάνωσης συστήματος κοινωνικής ασφάλισης) αλλά και υπερπήδηση των εμποδίων σχετικά με νοοτροπίες και διακρίσεις που υπάρχουν στον εργασιακό χώρο και αφορούν θέματα ηλικίας, φύλου κ.ά.

1.2.3 Συστήματα συνταξιοδότησης και νέα δεδομένα

Η ταχεία δημογραφική μεταβολή δημιουργεί δυσανάλογα μεγάλο κόστος προσαρμογής: η αυξανόμενη ανάγκη για επαρκείς συντάξεις θα δημιουργήσει πρόβλημα στη βιωσιμότητα των δημοσίων προϋπολογισμών. Η σύνταξη αποτελεί την κύρια πηγή εισοδήματος για τους περισσότερους συνταξιούχους. Δεδομένου ότι οι συντάξεις των γυναικών υπολείπονται σε ποσό απ' αυτές των ανδρών, είναι πρόδηλο ότι οι γυναίκες βρίσκονται σε δυσμενέστερη

⁴⁰ NEETS στην Βρετανία (Νέοι έξω από Εκπαίδευση-Εργασία- Επαγγελματική Κατάρτιση), twixters στην Αμερική (νέοι που παγιδεύτηκαν μεταξύ εφηβείας και ενήλικης ζωής). Στην Ιαπωνία τους διαχωρίζουν σε «μοναχικά παράσιτα» (νέοι που αποφεύγουν να δουλέψουν και συντηρούνται από τους γονείς ως τα 30+), freeters (νέοι που υποαπασχολούνται σε θελήματα) και «χικικομόρι» (νέοι που ζουν αποτραβηγμένοι από την κοινωνική ζωή). Στη χώρα μας δεν έχουν όνομα, είναι εξαιρετικά πολυπληθείς -από τα υψηλότερα ποσοστά διεθνώς- και καλά προφυλαγμένοι από την οικογένεια.

οικονομική κατάσταση με λιγότερα κέρδη, λιγότερο γραμμική σταδιοδρομία, με εργασία μερικής απασχόλησης και ανάληψη περισσότερων μη αμειβόμενων ευθυνών φροντίδας⁴¹. Αν τελικά η προκριθείσα λύση για το συνταξιοδοτικό πρόβλημα είναι η επιδίωξη μιας κοινωνίας στην οποία η μακροβιότητα θα συμβαδίζει με την αύξηση του ενεργού βίου, αποσκοπώντας σε μια διαχρονική σταθερότητα των σχετικών επιπέδων διαβίωσης μεταξύ εργαζομένων και συνταξιούχων, οφείλουμε να εξετάσουμε τη συμβολή και άλλων παραγόντων (οικονομική διεύρυνση, περαιτέρω αύξηση του ενεργού εργασιακού βίου) για την οικονομική ισορροπία και τη βιωσιμότητα του συστήματος.

Σήμερα η σύνταξη λόγω γήρατος⁴² «υπολογίζεται σύμφωνα με τα άρθρα 7, 8 και 28 του ν.4387/2016», και αποτελείται από την εθνική και την ανταποδοτική παρότι η κυβέρνηση είχε εξαγγείλει και την ιδιωτική ασφάλιση, ως τον τρίτο συνταξιοδοτικό πυλώνα. Το σύστημα αυτό δεν λειτούργησε - όπως αναμενόταν- γιατί δεν μπόρεσε να μετακινηθεί στην ανταποδοτικότητά του ώστε και οι συνταξιούχοι να έχουν τη δυνατότητα να παρατείνουν την εργασιακή τους ζωή, πληρώνοντας εισφορές και παίρνοντας μεγαλύτερη σύνταξη.

Η απώλεια της αίσθησης του σκοπού στη ζωή, που φθίνει μετά την ηλικία των 50 ετών αποτελεί τη βασική αιτία του αποκλεισμού και της κοινωνικής απομόνωσης των σημερινών συνταξιούχων. Τουναντίον, η επέκταση του εργασιακού βίου και η ανάληψη ευθυνών φροντίδας όχι μόνο διατηρεί αλλά ισχυροποιεί αυτή την αίσθηση η ΜΚΟ «50 και ΕΛΛΑΣ»⁴³ επισημαίνει ότι το ελληνικό κράτος συνέβαλε καθοριστικά στον αποκλεισμό των ηλικιωμένων από την αγορά εργασίας, υιοθετώντας συστηματικά συγκεκριμένες πολιτικές και πρακτικές. Τέτοιες πολιτικές αφορούσαν την έλλειψη δημοσίων επενδύσεων και την ενθάρρυνση αντιλήψεων και στερεότυπων που υποστηρίζουν «ότι οι ηλικιωμένοι δεν μπορούν να εκπαιδευτούν και έχουν μικρότερη αξία» ή ότι «καλύπτουν θέσεις εργασίας νεότερων εργαζομένων οδηγώντας τους σε ανεργία». Επιπλέον, η ύπαρξη ενός ιδιότυπου ηλικιακού ρατσισμού, η απουσία ευέλικτων μορφών εργασίας και εναλλακτικής απασχόλησης λειτούργησαν και λειτουργούν ως αντικίνητρα περαιτέρω παραμονής των

⁴¹ https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/new-push-european-democracy/impact-demographic-change-europe_en#demographic-trends

⁴² <https://ypergasias.gov.gr/koinoniki-asfalisi/syntaxeis/kyria-syntaxi/>

⁴³ Η 50 και Ελλάς είναι μια μη-κερδοσκοπική οργάνωση που ιδρύθηκε το 2005 με στόχο τη βελτίωση της ποιότητας ζωής μέσα από δράσεις ενδυνάμωσης και ενσωμάτωσης ατόμων 50+ ετών

ηλικιωμένων ανθρώπων στην απασχόληση ωθώντας τους στην αυτοαπασχόληση -συχνά χωρίς την κατάλληλη εκπαίδευση⁴⁴-και επομένως στην παραοικονομία.

⁴⁴ Σύμφωνα με στοιχεία της *50 και Ελλάς* για το έτος 2008, ο ψηφιακός αναλφαριθμητισμός (έλλειψη βασικών γνώσεων ψηφιακών δεξιοτήτων) σε άτομα 50+ ετών ανέρχεται σε ποσοστό 40% ενώ το ποσοστό αυτό αυξάνεται στο 80% για ηλικίες 65+ ετών.

2. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της Τρίτης ηλικίας

Η Τρίτη ηλικία έχει ορισμένα χαρακτηριστικά που τη διαφοροποιούν από τις άλλες ηλικιακές ομάδες. Ένας πληθυσμός που γερνάει μπορεί να λειτουργεί ως πηγή γνώσεων των τοπικών παραδόσεων, της διατροφής και του τοπικού τρόπου ζωής. Προσηλωμένοι σε διαχρονικές αξίες, προσκολλημένοι σε πολιτισμικά στοιχεία του παρελθόντος, επιφυλακτικοί και καχύποπτοι σε αλλαγή πλαισίου και νεωτερισμούς, εκπαιδεύουν και εκπαιδεύονται στη διαπροσωπική τους συμφιλίωση με τη νεότητα. Η μεταφορά γνώσεων και η διαγενεακή μάθηση είναι ζωτικής σημασίας για την ενίσχυση της συνεργασίας και της αλληλεγγύης αλλά και για τη γεφύρωση του διαγενεακού χάσματος.

Η Παγκόσμια Έκθεση για τη Γήρανση (2015) απορρίπτει το στερεότυπο της εξάρτησης ή της αδυναμίας των ηλικιωμένων ατόμων και υπερθεματίζει στη συνεισφορά των ηλικιωμένων στην κοινωνία που συχνά υποτιμάται ή παραβλέπεται. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η ενεργή παρουσία της τρίτης ηλικίας στην οικογένεια, συμβάλλοντας με ουσιαστικό τρόπο στο εισόδημα του νοικοκυριού, στο συναίσθημα και στην αγάπη, στο «μεγάλωμα» της οικογένειας, στο χαμόγελο αλλά και στη κοινωνική συμβολή στη γειτονιά. Η κρίση ανανέωσε τη σημασία αυτής της προσφοράς: οι καταστροφικές δαπάνες υγείας και παιδείας στις οποίες η ελληνική οικογένεια επένδυσε- με κάθε τίμημα -στέρησαν τον οικογενειακό προγραμματισμό από τα βασικά οικονομικά αποθέματα τα οποία κάλυψαν οι παππούδες και οι γιαγιάδες της ελληνικής επικράτειας. Η ανάγκη εργασίας της μητέρας με μικρά παιδιά σε συνδυασμό με τη φτώχεια, την έλλειψη υποστηρικτικών δομών, το υψηλό κόστος διαβίωσης, οδήγησαν το ενήλικο παιδί στην αναζήτηση υποστήριξης από τους γονείς. Τέλος, ιδιαίτερα σημαντική ήταν η συμβολή των ηλικιωμένων τα χρόνια της κρίσης όταν εκλήθησαν να μεριμνήσουν για την οικογενειακή και συναισθηματική ζωή και τη παρουσία των ξενιτεμένων παιδιών, μιας Ελλάδας που φυλλορροούσε.

Η Παγκόσμια Έκθεση παραπέμπει επίσης σε έρευνες που αναδεικνύουν την υπεροχή αυτής της πολύτιμης συνεισφοράς συγκριτικά με οποιεσδήποτε επενδύσεις θα ήταν μελλοντικά αναγκαίες για την κάλυψη αναγκών του πληθυσμού της τρίτης ηλικίας⁴⁵. Ούτως ή άλλως η ιλιγγιώδης αύξηση του ποσοστού των ηλικιωμένων θα αντιστρέψει τη δημογραφική πυραμίδα των γενεών. Η Τραγάκη υπερθεματίζει στην άποψη του Κοτζαμάνη ότι «η

⁴⁵ Άρθρο σχετικά με τη Παγκόσμια έκθεση για τη γήρανση και την υγεία 1 10 2015. Ανακτήθηκε από: <https://socialpolicy.gr/2015/10/>

δημογραφική γήρανση είναι μη αναστρέψιμη». Υποδεικνύει ωστόσο την αναγκαιότητα να βρεθεί κατάλληλος τρόπος χειρισμού μιας μελλοντικά «γερασμένης» κοινωνίας. Προς τούτο προτάσσει πολιτικές διατήρησης των ηλικιωμένων στην αγορά εργασίας, ενσωμάτωσης των προσφύγων (εξειδίκευση, μετεκπαίδευση) και στοχευμένης εκπαίδευσης των ηλικιακά μεγαλύτερων οι οποίοι -ως επαρκείς διαχειριστές και γνώστες - θα κληθούν να συνδράμουν τους υπερήλικες.

Τα επιτεύγματα της ιατρικής (προληπτικής και θεραπευτικής) θα καθιστούν την τρίτη ηλικία όλο και πιο υγιή, άρα πιο κινητική και πιο δημιουργική. Οι νέοι ηλικιωμένοι θα διαθέτουν το μεγαλύτερο εισόδημα όλων των εποχών και περισσότερο χρόνο ο οποίος στο πλαίσιο μιας ενεργούς γήρανσης θα μπορούσε να αξιοποιηθεί για περαιτέρω απασχόληση, κοινωνικοποίηση, δραστηριοποίηση και προσφορά στην οικογένεια (λόγω απουσίας δομών), ενεργή συμμετοχή ως πολίτες (με «ειδικό» πολιτικό βάρος γιατί έχουν συνηθίσει να ψηφίζουν). Υπεράνω όλων όμως, θα έχουν περισσότερο χρόνο για να ολοκληρώσουν την ανάβαση ως το υψηλότερο επίπεδο αναγκών - αυτό της αυτοπραγμάτωσης - στην ιεραρχική πυραμίδα αναγκών κατά του Maslow.

Σύμφωνα με τον Abraham Maslow⁴⁶ αυτό που υποκινεί τους ανθρώπους να βιώνουν την καθημερινότητά τους είναι η ικανοποίηση ορισμένων αναγκών τους. Ο Maslow ιεράρχησε τις ανθρώπινες ανάγκες απεικονίζοντάς τις ως μια πυραμίδα πέντε επίπεδων. Η ψυχολογική ανάπτυξη του ανθρώπου σκιαγραφείται από την μετάβασή του από βάση της πυραμίδας - όπου βρίσκονται οι πιο προσωπικές του ανάγκες που είναι ζωτικής σημασίας- στις ολοένα και περισσότερο κοινωνικές ανάγκες, τον σεβασμό, την αυτοεκτίμηση και την αυτοπραγμάτωση στην κορυφή της πυραμίδας.

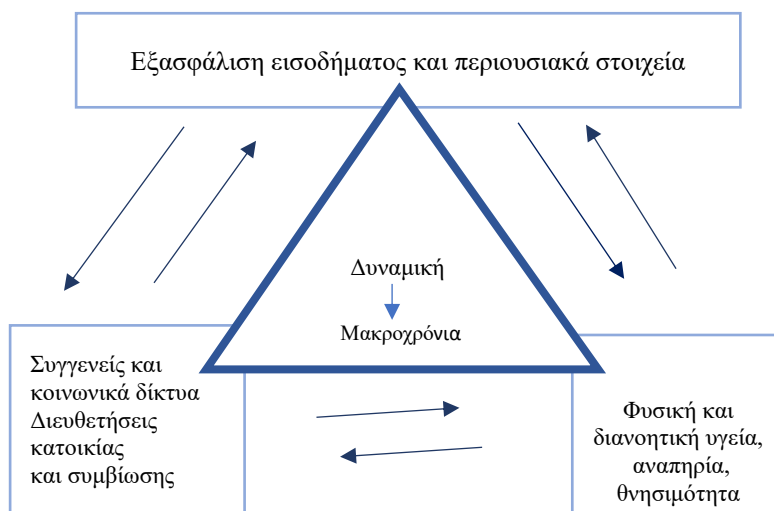
⁴⁶ Αμερικανός ανθρωπιστής ψυχολόγος που έγινε γνωστός για τη θεωρία της ιεράρχησης των αναγκών υποστηρίζοντας ότι υπάρχουν πέντε επίπεδα αναγκών από τα οποία εξαρτάται όλη η συμπεριφορά μας. Επισήμανε ιδιαίτερα την έννοια της αυτοπραγμάτωσης διαδικασία πλήρους ωρίμανσης και ανάπτυξης του ατόμου προς αξιοποίηση στο έπακρο όλων των δυνατοτήτων του

Εικόνα 1: Ανακτήθηκε από <https://www.bing.com/images/search>

Επομένως στο πρώτο επίπεδο εδράζονται οι βιολογικές ανάγκες του ανθρώπου (διατροφή, κίνηση, ύπνος, ανάγκες αναπαραγωγής, σεξουαλικές ανάγκες), οι πλέον βασικές στην ιεραρχία ως προϋπόθεση της επιβίωσής του. Ικανοποιώντας τες ο άνθρωπος κινείται προς το δεύτερο επίπεδο αναγκών που απαντώνται οι ανάγκες της αυτοσυντήρησης και της ασφάλειας (ανάγκη για ικανοποιητική στέγαση, σταθερή απασχόληση, φροντίδα υγείας, ασφαλέστερες κοινότητες/γειτονιές, ειρήνη και ασφάλεια έναντι απειλής από φυσικές καταστροφές). Ανεβαίνοντας, στο τρίτο επίπεδο συναντάμε τις κοινωνικές ανάγκες που περιλαμβάνουν την ικανοποίηση του αισθήματος του «ανήκειν», της αγάπης και της οικειότητας. Στην πορεία προς την κορυφή, στο τέταρτο επίπεδο συναντάμε τις ανάγκες της αυτοεκτίμησης, της προσωπικής αξίας που υποκινεί τον άνθρωπο να συμβάλλει με όλες τις δυνάμεις στις προσπάθειες της ομάδας ενώ στο πέμπτο και τελευταίο επίπεδο απαντούμε τις ανάγκες της αυτοπραγμάτωσης, της αυτενέργειας και της αυτοανάπτυξης που

ικανοποιούνται όταν το άτομο έχει το αίσθημα της προσωπικής εξέλιξης και επιτυχίας, της ικανοποίησης και της πληρότητας των πεπραγμένων του. Ο Maslow υποστήριξε ότι το σύνολο των ανθρώπινων αναγκών είναι δυναμικό και ευμετάβολο και είναι σχεδόν αδύνατον να καλυφθούν όλες οι ανθρώπινες ανάγκες ταυτόχρονα γιατί η κάλυψη της μιας αναδεικνύει την επόμενη που έρχεται στο προσκήνιο. Η κάλυψη μιας ανάγκης υποκινεί πάντα τον άνθρωπο να δράσει και κατά συνέπεια κάθε εξέλιξη στη ζωή του ανθρώπου θα προκύπτει από τη δραστηριοποίησή του να καλύψει ανικανοποίητες ανάγκες του. Έτσι εξελίσσεται η ζωή μέχρι την απόληξή της, τα γηρατιά και τον θάνατο. Η γήρανση είναι για τον κάθε άνθρωπο μια προσωπική εμπειρία που συνοδεύεται από βασικές αλλαγές στη ζωή του κυρίως σε θέματα υγείας, ψυχολογίας, εισοδήματος, προοπτικής μέλλοντος. Η διαδικασία εξελίσσεται προοδευτικά σε διαφορετικά κοινωνικά και οικονομικά περιβάλλοντα. Στο παρακάτω σχήμα απεικονίζονται τρεις τρόποι εποπτείας της γήρανσης: οικονομική κατάσταση, υγεία, οικογένεια (ευρύτερα κοινωνικά δίκτυα) (Λυμπεράκη & Τήνιος & Φιλαλήθης, 2009).

Σχήμα 5: Η γήρανση ως ατομική εμπειρία: υγεία, οικονομική κατάσταση και κοινωνικά δίκτυα. Ανακτήθηκε <https://eclass.unipi.gr/modules/document/index.php?course=SAE148&download=/532aad07YiXG/60af545evvg0/60af5649ik1D.pdf>

Αμφίδρομη είναι η μορφή της σχέσης επιρροής μεταξύ της οικονομικής κατάστασης και της υγείας: η καλή υγεία προϋποθέτει ευπορία- ιδιαίτερα σε χώρες όπου η κρατική μέριμνα είναι ανεπαρκής- αλλά είναι και προϋπόθεση για τη συνέχιση της οικονομικής δραστηριότητας. Προϋπόθεση σημαντική είναι επίσης ένα υποστηρικτικό κοινωνικό

περιβάλλον προς επίτευξη καλής υγείας: αποτελεί πόρο υλικό και ψυχολογικό για τους ηλικιωμένους, ιδιαίτερα γι' αυτούς που βρίσκονται υπό καθεστώς αναπηρίας και εκτίθενται στα φαινόμενα του κοινωνικού αποκλεισμού και της απομόνωσης.

2.1 Γερνάμε παγκόσμια αλλά διαφορετικά

Παγκοσμίως ο τρόπος αντιμετώπισης της γήρανσης επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες όπως κουλτούρα, στερεότυπα, προσωπικές πεποιθήσεις, αξίες, πολιτισμό, εμπειρία. Σύγχρονες μελέτες αναδεικνύουν τις διαφορετικές στάσεις έναντι των ηλικιωμένων καθώς και τις διαφορές ανάμεσα στις δυτικές και ανατολικές κοινωνίες (Xiao & Shen & Peterson, 2013). Οι επικρατούσες πεποιθήσεις υποδηλώνουν ότι οι κάποιοι πολιτισμοί στην Ασία έχουν μεγαλύτερη εκτίμηση από τους δυτικούς πολιτισμούς, λόγω των ισχυρότερων κολεκτιβιστικών παραδόσεων της φιλικής ευσέβειας⁴⁷.

Στην Ιαπωνία για παράδειγμα, που διατηρεί ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά ηλικιωμένων παγκοσμίως, τα άτομα της τρίτης ηλικίας δραστηριοποιούνται μέχρι τα βαθιά τους γεράματα προσπαθώντας να παραμείνουν ανεξάρτητοι και υγιείς, αντιπαλεύοντας την ιδέα του «meiwaku»⁴⁸. Τα άτομα 65+ αξιολογούνται από τις κρατικές υπηρεσίες για να απολαύσουν το επίπεδο φροντίδας που χρειάζονται. Το μεγαλύτερο ποσοστό ηλικιωμένων συγκατοικεί με τα ενήλικα παιδιά του τα οποία είναι υπεύθυνα για κάλυψη των αναγκών τους. Σχετικός νόμος στην Κίνα (2012) υποχρεώνει τα παιδιά να επισκέπτονται τους γονείς τους 65+. Ωστόσο, στις σύγχρονες, βιομηχανικές κοινωνίες, οι παραδοσιακές αυτές παραδόσεις ενδέχεται να απειλούνται υπό την πίεση των επιπτώσεων της ταχείας γήρανσης του πληθυσμού (North & Fiske, 2015). Στην Ινδία- δεύτερη στη σειρά σε ποσοστό ηλικιωμένων- βασικό είναι το πρόβλημα της φτώχειας (αδυναμία κάλυψης βασικών αναγκών μεγάλο ποσοστό υποσιτισμού), ο αναλφαριθμητισμός και οι δια βίου διακρίσεις λόγω φύλου (γυναίκες).⁴⁹

⁴⁷ Η φιλική ευσέβεια (xiao) σχετίζεται εννοιολογικά με τον Κομφουκιανισμό και περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο τα μέλη της οικογένειας πρέπει να αλληλοεπιδρούν μεταξύ τους. Στη βασικότερη μορφή της, (υικική) σχετίζεται με τα νεαρά μέλη της οικογένειας και περιλαμβάνει το σεβασμό των πρεσβυτέρων, υπακούγοντάς τους, φροντίζοντάς τους καθώς γερνούν, ζητώντας τη συμβουλή και την αγάπη τους.

⁴⁸ Καθιστώ τον εαυτό μου ενόχληση, «βάρος» για τον άλλον

⁴⁹ Στο διαδικτυακό χώρο για την Τρίτη ηλικία «Γερνάω αλλιώς»

2.1.1 Γερνάμε μαζί στην Ευρώπη

Στην Ευρώπη, οι Σκανδιναβικές χώρες έχουν δώσει προτεραιότητα στον τομέα της πρόνοιας και της υγείας για τα ηλικιωμένα άτομα. Στη Νορβηγία, που διαθέτει το μεγαλύτερο ποσοστό ενεργού πληθυσμού 65+, τα δικαιώματα της τρίτης ηλικίας διεκδικούνται από το Εθνικό Συμβούλιο που έχει συσταθεί (1970) για να εκπροσωπεί αυτή ακριβώς την ηλικιακή ομάδα. Στη Δανία λειτουργεί ολοκληρωμένο σύστημα υγείας και τα υπερήλικα άτομα υποστηρίζονται από κατ' οίκον επισκέψεις για βοήθεια και ιατρική αξιολόγηση⁵⁰. Στην ΕΕ η πλειονότητα των ηλικιωμένων -κυρίως γυναικών- πάσχει από χρόνιες ασθένειες και προβλήματα. Η σημαντικότερη διαφορά μεταξύ των φύλων, ωστόσο, είναι το ποσοστό των ηλικιωμένων γυναικών που έχουν σοβαρή δυσκολία στο περπάτημα. Η άνοια είναι επίσης η κύρια αιτία εξάρτησης⁵¹ και αναπηρίας μεταξύ των ηλικιωμένων στην ΕΕ, ενώ ο επιπολασμός της αναμένεται να διπλασιαστεί έως το 2030.

Η κακή υγεία έχει μια αμφίδρομη σχέση με τη μοναξιά: ο κοινωνικός αποκλεισμός και η μοναξιά έχουν επιβλαβείς επιπτώσεις στην υγεία που εάν επιδεινωθεί εμπνέει τη μοναξιά και την απομόνωση. Οι ηλικιωμένες γυναίκες ηλικίας 75 + είναι πιο επιρρεπείς στην κατάθλιψη από τους συνομήλικους άνδρες γιατί είναι πιο πιθανό να ζουν μόνες τους λόγω μεγαλύτερης μακροζωίας: το 2019 το 40 % των γυναικών στην ΕΕ ηλικίας 65 + ζούσαν μόνες, ποσοστό υπερδιπλάσιο του ποσοστού των μοναχικών ανδρών⁵². Επίσης, ποσοστό περίπου 50% των ηλικιωμένων 65+ ανέφεραν- σε σχετική έρευνα της Eurostat - ότι αντιμετωπίζει σοβαρές δυσκολίες κατά την εκτέλεση τουλάχιστον μίας προσωπικής ή οικιακής δραστηριότητας⁵³: στη διαχείριση των φαρμάκων, στην προετοιμασία γευμάτων, στο μπάνιο και στο ντους, στην οικονομική οικιακή διαχείριση, στις αγορές.

⁵⁰ ό. π.

⁵¹ Στο πλαίσιο της ΕΕ δεν υπάρχει ενιαίος ορισμός για την έννοια της εξάρτησης προφανώς γιατί σήμερα η «μεγαλύτερη» ηλικία δεν ισούται απαραίτητα με την εξάρτηση. Η εξάρτηση δεν επιδεινώνεται μόνο από τη γήρανση αλλά και από κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες (απώλεια συντρόφου, συγγενών ή φίλων, υποβάθμιση της υγείας, αλλαγές στις συνήθειες, στα πρότυπα εργασίας, στην οικονομική κατάσταση), περιβαλλοντικούς παράγοντες (ακραία καιρικά φαινόμενα), το μορφωτικό επίπεδο.

⁵² Έκθεση της Επιτροπής Ιουνίου 2020 σχετικά με τον αντίκτυπο της δημογραφικής αλλαγής (COM(2020)0241), σ. 10.

⁵³ Eurostat, «Disability statistics – elderly needs for help or assistance», στοιχεία του Ιουνίου 2019.

2.1.2 Διατομεακή θεώρηση της Τρίτης ηλικίας στην Ελλάδα

Τομέας: Υγεία

Σύμφωνα με τον ΠΟΥ (1946) υγεία είναι «η κατάσταση της πλήρους σωματικής, ψυχικής και κοινωνικής ευεξίας και όχι μόνο η απουσία ασθένειας ή αναπηρίας». ⁵⁴ Η παράταση ζωής που πρόσφερε η επιστήμη στον άνθρωπο δεν σήμανε απαραίτητα και την ποιοτική μακροημέρευση του.

Με βάση τα αποτελέσματα της διεπιστημονικής έρευνας SHARE⁵⁵ η κατάσταση υγείας των Ελλήνων διαφοροποιείται ανά φύλο και ηλικία. Η πλειοψηφία των ηλικιωμένων χρησιμοποιεί τις δημόσιες και τις ιδιωτικές υποδομές υγείας. Ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα είναι η διαπίστωση ότι το ποσό που δαπανάται για ιδιωτικές δαπάνες υγείας επιβαρύνει τους ηλικιωμένους αντιστρόφως ανάλογα του εισοδήματός τους: οι φτωχότεροι επιβαρύνουν το κατά κεφαλή διαθέσιμο εισόδημά τους κατά 10%, ενώ οι πλουσιότεροι των ηλικιωμένων λιγότερο από το 2%. Το γεγονός ότι η ιδιωτική δαπάνη για υπηρεσίες υγείας καλύπτει περισσότερο από το μισό των συνολικών δαπανών υγείας στην Ελλάδα εγείρει το ζήτημα αποδοτικότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης του συστήματος υγείας στην Ελλάδα (Νεκτάριος & Γεωργιάδης, 2009). Παρά τα καθημερινά προβλήματα υγείας των ηλικιωμένων - που συνοψίζονται σε διάφορες παθήσεις και κυρίως σε αυτές που αφορούν κινητικά προβλήματα και ψυχικές νόσους (κατάθλιψη) - το 70% των ανδρών και το 57% των γυναικών αξιολογεί ως ικανοποιητικό το επίπεδο υγείας του. Το μορφωτικό επίπεδο και ο τύπος επαγγέλματος που ασκούσαν πριν την συνταξιοδότηση (Λυμπεράκη & Γεωργιάδης, 2009) επηρεάζουν θετικά το επίπεδο υγείας τους ενώ καθοριστική επίδραση στη φυσική και ψυχική τους υγεία ασκείται από το κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον (εισόδημα, οικογενειακή συνοχή και κοινωνική δικτύωση) (Τσίμπου & Βερρόπουλου, 2009). Η συνολική σχέση υγείας- κοινωνίας διαφοροποιείται επίσης σε σχέση με το φύλο: το ποσοστό των γυναικών που έχουν κακή φυσική κατάσταση υπερτερεί από το αντίστοιχο των αντρών κατά 10% ενώ το ποσοστό των γυναικών ηλικίας 70+ που αντιμετωπίζουν προβλήματα ψυχικής υγείας είναι διπλάσιο από το αντίστοιχο ποσοστό των ανδρών.

⁵⁴ <https://www.bestrong.org/gr/el/health/healthinfo/whatishealth/#>

⁵⁵ Διεπιστημονική διεθνή Έρευνα για την Υγεία, τη Γήρανση και τη Συνταξιοδότηση στην Ευρώπη (SHARE), για άτομα 50+. Χρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Εθνικό Ινστιτούτο Γήρανσης των ΗΠΑ

Τομέας: Ποιότητα ζωής (αυτονομία, ικανοποίηση, στάση ζωής)

Σύμφωνα με την ετήσια έκθεση της διεθνούς οργάνωσης *Help Age International* η Ελλάδα κατατάσσεται στην 79^η (σε σύνολο 96 χωρών) όσον αφορά την ποιότητα ζωής των ηλικιωμένων. Η κατάταξη αυτή συνδέεται με την απουσία ολοκληρωμένου εθνικού σχεδίου δράσης για την προάσπιση των ηλικιωμένων αλλά και με την απουσία μέτρων προώθησης της ενεργού γήρανσης που προκαλεί την προοδευτική «ακινητοποίησή» τους: με ορόσημο τη συνταξιοδότηση αποσύρονται από την ενεργό δράση και πρακτική παρότι διατηρούν αξιόλογες ικανότητες. Στην Ελλάδα, οι ηλικιωμένοι συχνά νιώθουν παραγκωνισμένοι, ξεχασμένοι και αποκομμένοι από μια κοινωνία που αντιλαμβάνεται τα γηρατειά ως μια περίοδο εξασθένησης και εξάρτησης. Αν και έχουν πολύτιμο ελεύθερο χρόνο δεν έχουν συχνά τον τρόπο να τον αξιοποιήσουν. Η ποιότητα ζωής τους ωστόσο βελτιώνεται σημαντικά μέσω της επαφής τους με τα παιδιά και τα εγγόνια τους αλλά και μέσω της ευρύτερης κοινωνικοποίησής τους συμμετέχοντας σε εθελοντικές ή θρησκευτικές δραστηριότητες.

Καθώς η ανάγκη για υγειονομική περίθαλψη αυξάνεται με την ηλικία οι ιδιωτικές πληρωμές για δαπάνες υγείας επιβαρύνουν ιδιαίτερα τα νοικοκυριά λόγω του υψηλού κόστους αλλά και του απρόβλεπτου χαρακτήρα των αναγκών. Ποσοστό 27% των νοικοκυριών- το υψηλότερο στην Ευρώπη - δαπανούν πάνω από 5% του οικογενειακού εισοδήματος για ιδιωτικές δαπάνες υγείας. Αντίστοιχα υψηλά είναι τα ποσοστά των νοικοκυριών που δαπανούν πάνω από 15% του οικογενειακού εισοδήματος για υγεία (8,2%) αλλά και πάνω από 25% του εισοδήματός τους (6%) (Λαμπρέλλη & O'Donnell, 2009).

Τομέας: Εισοδήματα ηλικιωμένων

Η σύνταξη αποτελεί την κύρια πηγή εισοδήματος για τους ανθρώπους ηλικίας 65+. Η οικονομική ανισότητα επηρεάζει λιγότερο αρνητικά τους συνταξιούχους του κρατικού τομέα της οικονομίας και περισσότερο άλλες ομάδες συνταξιούχων που προέρχονται από τον ιδιωτικό και την αυτό - απασχόληση. Ωστόσο στην Ελλάδα στο μηνιαίο εισόδημα των νοικοκυριών συμμετέχει μόνο ο ένας (συνήθως ο άντρας), συνθήκη που τα καθιστά πιο ευάλωτα. Οι γυναίκες -όταν εργάζονται- τείνουν να κερδίζουν λιγότερα, να έχουν μικρότερη, λιγότερο γραμμική σταδιοδρομία, να εργάζονται με μερική απασχόληση και να

αναλαμβάνουν περισσότερες μη αμειβόμενες ευθύνες φροντίδας⁵⁶. Αποτελούν το συντριπτικό ποσοστό (75%) των άτυπων παρόχων φροντίδας γεγονός που επηρεάζει σημαντικά το συνταξιοδοτικό χάσμα μεταξύ των φύλων. Αυτή η ανισότητα που έχει σοβαρές επιπτώσεις στις επιδόσεις των γυναικών στην αγορά εργασίας⁵⁷ και στις επιλογές γονιμότητας. Οι γυναίκες εισπράττουν σημαντικά χαμηλότερες συντάξεις από τους άντρες. Η κατάσταση αυτή γίνεται κατανοητή αν αναλογιστούμε ότι οι γυναίκες κυρίως, ως άτυποι φροντιστές, οι κατά κανόνα χαμηλόμισθες, δεν έχουν κοινωνική προστασία, δεν πληρώνουν εισφορές κοινωνικής ασφάλισης και επομένως στο τέλος της εργασιακής τους ζωής δεν λαμβάνουν συντάξεις ή λαμβάνουν μόνο την ελάχιστη σύνταξη. Η κατάσταση επίσης, όπως διαμορφώνεται, έχει αρνητικό αντίκτυπο στο κράτος και στους σχετικούς οργανισμούς του γιατί στερούνται εισφορών και φόρων κοινωνικής ασφάλισης που καταβάλλονται από εργοδότες και εργαζόμενους.

Εκτός από τη σύνταξή τους μια μερίδα ηλικιωμένων διαθέτει περιουσιακά στοιχεία είτε πάγια (ακίνητα) είτε χρηματικά (τραπεζικοί λογαριασμοί, ομόλογα, μετοχές, ασφάλειες ζωής) που παίζουν καθοριστικό ρόλο στην απόφαση για συνταξιοδότηση, συμπληρώνουν το εισόδημα των παραδοσιακών συνταξιοδοτικών παροχών και περιορίζουν τη φτώχεια κατά την τρίτη ηλικία. Η Ελλάδα εμφανίζει το δεύτερο υψηλότερο ποσοστό ιδιοκατοίκησης (83,9%) και το υψηλότερο ποσοστό των ατόμων (37%) με δεύτερη κατοικία. Δεδομένου ότι η «χρηματική περιουσία» που ρευστοποιείται άμεσα είναι περιορισμένη στην Ελλάδα, τα πάγια είναι σημαντικότερα στη διάρθρωση της συνολικής περιουσίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η διάμεση τιμή αξίας των πάγιων περιουσιακών στοιχείων των ηλικιωμένων ατόμων στην Ελλάδα εμφανίζεται υψηλότερη από πολύ πλουσιότερες χώρες (Σουηδία, Γερμανία, Ολλανδία) (Νεκτάριος & Γεωργιάδης, 2009).

Τομέας: Οικογένεια

Η οικογένεια της μεταβιομηχανικής εποχής αλλάζει μορφή και δομή ακολουθώντας τις κοινωνικές μεταβολές ειδικότερα αυτές που σχετίζονται άμεσα με τις αλλαγές που έχουν συμβεί στο θεσμό του γάμου ιδιαίτερα μετά το 1980. Κατά την περίοδο αυτή παρατηρείται πτώση των ποσοστών γάμου, επιμήκυνση της περιόδου ανάμεσα στο γάμο και του πρώτου

⁵⁶ https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/new-push-european-democracy/impact-demographic-change-europe_en

⁵⁷ οι ευθύνες για τη φροντίδα «ενοχοποιούνται» για τα χαμηλότερα επίπεδα συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, είτε επειδή μειώνουν το ωράριο εργασίας τους είτε επειδή αφήνουν εντελώς την αμειβόμενη εργασία

τοκετού και συνακόλουθα μείωση της γονιμότητας αλλά και της γεννητικότητας και αύξηση του αριθμού των διαζυγίων, των μονογονεϊκών οικογενειών. Η κεντρική έδρα της οικειότητας είναι η οικογένεια –όπως εκφράζεται στις σχέσεις του ζευγαριού και ανάμεσα σε γονείς και παιδιά. Η οικειότητα αναπτύσσεται σε συνάρτηση με το χρόνο και τη διάρκεια. Στηρίζεται στην αμοιβαιότητα και την άνευ όρων αφοσίωση. Ριζώνεται στην εμπιστοσύνη. Επομένως είναι από τη φύση της αντίθετη προς τις νέες κυρίαρχες αξίες που συνεχώς προωθούνται και διαβρώνουν και τις πιο στενές προσωπικές μας σχέσεις. Είναι πλέον γεγονός ότι οι παραδοσιακές μορφές οικογένειας (π.χ. γονείς με ένα ή δύο παιδιά, γονείς με παιδιά και ένας ή δύο ηλικιωμένοι) τείνουν να εκλείψουν. Η οικογένεια -η έδρα των βασικών διά βίου σχέσεων μας- γίνεται ένας όλο και ασθενέστερος θεσμός: οι εκτεταμένες οικογένειες λιγοστεύουν, οι πυρηνικές οικογένειες γίνονται όλο και πιο μικρές και βραχύβιες. Εκτός όλων των παραπάνω, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μία αύξηση του αριθμού των ζευγαριών που συμβιώνουν και των παιδιών εκτός γάμου. Επίσης, σημειώνονται αλλαγές στη δομή της οικογένειας προς «νέα μοντέλα οικογενειακής οργάνωσης» (Κογκίδου, 1995)⁵⁸.

Ο χαρακτηριστικός τύπος της ελληνικής παραδοσιακής αγροτικής οικογένειας ήταν η πατριαρχική-εκτεταμένη η οποία χαρακτηρίζεται από την αυστηρή ιεράρχηση των ρόλων των μελών της. Σύμφωνα με την Μουσούρου (2003)⁵⁹ η μορφή της σύγχρονης οικογένειας στις βιομηχανικές κοινωνίες είναι η συζυγική. Η οικογένεια από παραδοσιακή-πατριαρχική γίνεται πυρηνική, στην οποία η σύζυγος παίζει αποφασιστικό ρόλο στη λήψη αποφάσεων. Σε έρευνες που διεξήχθησαν στον ελληνικό χώρο, βρέθηκε ότι η μετάβαση από την παραδοσιακή στην πυρηνική οικογένεια είχε ως συνέπειες: α) τη μεταβολή των αξιών από συλλογικές σε ατομικιστικές, β) την ελλιπή αποδοχή και τήρηση των παραδοσιακών αξιών από τους κατοίκους των αστικών κέντρων και γ) τη σύγκρουση μεταξύ των μελών της οικογένειας για αξίες συναφείς με την παραδοσιακή οικογένεια (Georgas, 1993)⁶⁰. Η επιρροή της οικογένειας στα μέλη της μειώθηκε, καθώς οι δεσμοί μεταξύ τους χαλάρωσαν,

⁵⁸ Σχολές Γονέων, Άρθρα για γονείς, Άρθρο στις 1/6/2019 με τίτλο, *Από την παραδοσιακή στην πυρηνική οικογένεια*. Ανακτήθηκε από <https://sxolsgonewn.gr/%CE%B1%CF%80%CF%8C-CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%B4%CE%BF%CF%83%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%80%CF%85%CF%81%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%BF%CE%B9%CE%BA/>

⁵⁹ ό.π.

⁶⁰ ό.π.

αφού το νέο κοινωνικό σύστημα απαιτούσε ανεξαρτησία του ατόμου από την πρωτογενή ομάδα (Γκιζέλης κ. ά., 1984).

Η ελληνική οικογένεια διατηρεί ακόμα σε έναν βαθμό τη φυσιολογία της εκτεταμένης οικογένειας, σε ένα έντονα αστικό περιβάλλον. Η συνοχή της υπολογίζεται με βάση μεταβλητών που αφορούν την εγγύτητα κατοικίας με οικείους, τη συγκατοίκηση, τη συχνότητα επικοινωνίας και επαφών, τις μεταβιβάσεις χρόνου, υποστήριξης και χρηματικών πόρων. Οι περισσότεροι κάτοικοι της αστικής πόλης ζουν μέσα σε κάποιο πλέγμα ανθρώπων (συγγενών, φίλων) που επικοινωνούν μαζί τους και αλληλοϋποστηρίζονται σε ώρα ανάγκης. Ωστόσο η δεκαετής οικονομική κρίση και κατ' επέκταση η κρίση αξιών τείνει να μεταβάλλει στις αστικές περιοχές τον θεσμό της οικογένειας υιοθετώντας τη δομή της πυρηνικής με ατομικιστικές αξίες. Αλλά και η πανδημία του COVID-19 διαμόρφωσε τις κοινωνικές μας πρακτικές αλλάζοντας δραματικά τη ζωή μας. Η οικογένεια όμως απομονωμένη από τη παραδοσιακή της υποστήριξη (γείτονες, συγγενείς, φίλοι) και ενίοτε απαλλαγμένη από παραδοσιακά στερεότυπα υπό το βάρος πρόσθετων υποχρεώσεων και εντάσεων προσαρμογής αδυνατεί να ανταπεξέλθει αναλαμβάνοντας εξ ολοκλήρου τη φροντίδα ηλικιωμένων και ιδιαίτερα αυτών που είναι εξαρτημένοι (άτομα με αναπηρία, νοητική, πνευματική ή σωματική). Σήμερα αντιμετωπίζει ολοένα και περισσότερες δυσκολίες στη φροντίδα των ηλικιωμένων μελών της όχι μόνο λόγω της συρρίκνωσής της αλλά και της εξόδου της γυναίκας, που είναι ο κύριος πάροχος φροντίδας, στην αγορά εργασίας. Η παρουσία ηλικιωμένου 75+ στην οικογένεια ή ενός ατόμου με κακή κατάσταση υγείας δοκιμάζει τη συνοχή της οικογένειας. Τα στοιχεία αυτά ενισχύουν την ανάγκη διεύρυνσης της σημασίας που έχει η δομή της οικογένειας και οι σχέσεις στο εσωτερικό της (Λυμπεράκη & Τήνιος & Παπαδούδης, 2009).

Συμπερασματικά, η οικογένεια εκτεταμένη ή πυρηνική αδυνατεί να αναλάβει το ρόλο της ως «οικογένεια-νοσηλεύτρια», αντίληψη αρκετά διαδεδομένη και υιοθετημένη από ένα κράτος που αναβάλλει μια ολιστική αντιμετώπιση του θέματος ως προτεραιότητα. Και η αυτόνομη διαβίωση που θα ήταν μια κάποια λύση και ανακούφιση σημαίνει αυξημένα έξοδα που δεν μπορούν να καλυφθούν ούτε από τις οικογένειες ούτε από την παρούσα επιδοματική πολιτική για τους ηλικιωμένους. Ως δομές «επαρκείς να αναλάβουν το βάρος των υπηρεσιών της αυτόνομης διαβίωσης μπορούν να είναι προγράμματα που

αναπτύσσονται σε επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης»⁶¹ όπως τα προγράμματα "Βοήθεια στο Σπίτι", *Meals on Wheels* ή "Γεύματα σε Ρόδες", κινητά συνεργεία παράδοσης φαγητού ή εξειλιγμένες υπηρεσίες αντιμετώπισης εκτάκτων αναγκών, όπως για παράδειγμα υπηρεσίες άμεσης δράσης κοινωνικής φροντίδας, τηλε-ιατρική, κ.α. Σήμερα, στην Ελλάδα η οικογένεια αν και διαφοροποιημένη αρκετά στο χρόνο, συνεχίζει να αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους θεσμούς που αντέχει σθεναρά και μεριμνά για τα ηλικιωμένα της μέλη. Πάραυτα υπολογίζεται ότι 320.000 ηλικιωμένοι ζουν μόνοι τους και περισσότερο από 1.000.000 υποφέρουν από μοναξιά⁶².

Τομέας: Φροντίδα

Οι υπηρεσίες φροντίδας προς ηλικιωμένους αφορούν εμπειρίες οικείες και πολύ κοντινές (ρόλοι, οικογένεια ιδιωτική ζωή και ατομικές διευθετήσεις), η εργασία φροντίδας εμπνέει φορτίσεις και σιωπές. Η παροχή και ζήτηση φροντίδας στην Ελλάδα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο θεσμός της οικογένειας κρατάει ακόμα σθεναρά, το μέγεθός της μειώνεται και παράλληλα σημειώνονται αργές αλλά σταθερές αλλαγές στους ρόλους που είναι διατεθειμένα να παίζουν τα μέλη της (κυρίως οι γυναίκες). Έτσι, ενώ οι δεξαμενές διαθεσιμότητας των γυναικών στο πλαίσιο της οικογένειας στερεύουν σταδιακά, οι ανάγκες σε φροντίδα μεγαλώνουν και θα συνεχίσουν να μεγαλώνουν. Παράλληλα, η αποδοχή φροντίδας εντός των οίκων ευγηρίας ή άλλων παρόμοιων δομών για ηλικιωμένους, συνεχίζει να στιγματίζεται από την ελληνική κοινωνία. Αυτός είναι βασικός λόγος που αποφασίζει μεγάλος αριθμός ηλικιωμένων να δέχεται φροντίδα στο σπίτι από συγγενικά πρόσωπα ή από κάποια κατ' οίκον βοηθό. Συγκεκριμένα μόνο το 1% των ατόμων 65+ στην Ελλάδα δέχεται φροντίδα σε στέγες ηλικιωμένων σε αντίθεση με 9-10% σε άλλες χώρες της Δ. Ευρώπης⁶³. Οι υπηρεσίες φροντίδας μοιάζουν με ένα ιδιότυπο παγόβουνο στο τοπίο της ευημερίας των πραγματικών ανθρώπων: ενώ είναι πολύ αναγκαίες ιδιαίτερα για τους ευάλωτους ανθρώπους -ηλικιωμένοι, άρρωστοι, παιδιά- μόνο μικρό τμήμα τους είναι αμειβόμενο. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, μεγάλο ποσοστό της συνολικής φροντίδας παρέχεται από άτυπους παρόχους οι οποίοι μάλιστα έχουν εντείνει τις προσπάθειές τους για την αντιστάθμιση των μειωμένων υπηρεσιών εκπαίδευσης, παιδικής μέριμνας και μακροχρόνιας φροντίδας κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Το 2018 το 5,4% των γυναικών

⁶¹ <https://www.noesi.gr/book/intervention/aftonomi-diaviosi>

⁶² <https://www.ertnews.gr/ert-protaseis/mia-kinonia-ena-oniro-stin-ert2/>

⁶³ <https://www.gernaollios.gr/>

και το 2,2% των ανδρών, ηλικίας 18-64 ετών, μείωσαν τον χρόνο εργασίας τους ή έκαναν διαλείμματα εργασίας άνω του ενός μηνός για να φροντίσουν ασθενείς ή/και ηλικιωμένους συγγενείς με αναπηρίες. Το ένα πέμπτο των γυναικών ηλικίας 75 ετών και άνω έκαναν χρήση των υπηρεσιών κατ' οίκον φροντίδας. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι παραλήπτες φροντίδας δεν είναι παθητικοί αποδέκτες αλλά και οι ίδιοι μπορούν να παράσχουν με τη σειρά τους βοήθεια όπως για παράδειγμα, φροντίζοντας άλλους ηλικιωμένους ή φροντίζοντας εγγόνια (Λυμπεράκη, 2009).

Τομέας: Διαβίωση (προσωπικός χώρος, κοινότητα, κοινωνία)

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μείωση μεγέθους των νοικοκυριών αντικατοπτρίζοντας χαμηλότερα ποσοστά γονιμότητας, υψηλότερο αριθμό διαζυγίων και διάλυση των εκτεταμένων νοικοκυριών. Αν και η συντριπτική πλειοψηφία των ηλικιωμένων εξακολουθούν να ζουν σε νοικοκυριά με τον σύζυγό τους είτε ή με άλλα άτομα, παρατηρείται ραγδαία αύξηση των ηλικιωμένων που ζουν ολομόναχοι, ιδιαίτερα των γυναικών που τείνουν να αποτελέσουν μια ιδιαίτερα κοινωνικά ευάλωτη ομάδα με αυξημένο κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Σύνθετες ανάγκες μακροχρόνιας φροντίδας ή απλά η μοναξιά και η ανάγκη κοινωνικοποίησης ωθούν αρκετούς ηλικιωμένους να επιλέξουν «θεσμικά νοικοκυριά», (π.χ. γηροκομεία) που τους παρέχουν υπηρεσίες μακροχρόνιας κοινωνικής περίθαλψης των οποίων η χρηματοδότηση καλύπτεται κυρίως ή και αποκλειστικά από τον ηλικιωμένο ή την οικογένειά του. Τις τελευταίες δεκαετίες ο προϋπολογισμός των νοικοκυριών επιβαρύνεται συνεχώς από δαπάνες που αφορούν τη στέγαση (ενοίκιο, τοπικοί φόροι ακίνητων, το κόστος των υπηρεσιών κοινής ωφέλειας (νερό, ηλεκτρική ενέργεια ή το φυσικό αέριο), καύσιμα, επισκευές και συντήρηση κατοικιών.

Κατά την περίοδο που ακολούθησε την παγκόσμια χρηματοπιστωτική και οικονομική κρίση το κόστος στέγασης επιβάρυνε ιδιαίτερα τους ηλικιωμένους κατά 27,8%. Ιδιαίτερα οι ηλικιωμένες γυναίκες (σε σχέση με τους ηλικιωμένους άντρες) πιθανά να αντιμετωπίσουν σοβαρές δυσκολίες που αφορούν την ικανότητά τους να πληρώσουν για βασικά αγαθά και υπηρεσίες. Το χάσμα μεταξύ των φύλων κορυφώθηκε μετά την κρίση και αποτυπώνει την ύπαρξη παραγόντων, όπως το μισθολογικό χάσμα μεταξύ των φύλων, χαμηλότερα συνταξιοδοτικά δικαιώματα για τις γυναίκες και ανάγκη περισσότερων χρημάτων όχι μόνο λόγω μακροζωίας αλλά και διατήρησης ενός βιοτικού επιπέδου ζώντας μόνες και

αντιμετωπίζοντας μόνες τους τα έξοδα του νοικοκυριού. Αποτέλεσμα οι ηλικιωμένες γυναίκες να ζουν συχνά σε υλική υστέρηση⁶⁴ να αδυνατούν: να πληρώσουν ενοίκιο, λογαριασμούς κοινής ωφέλειας, να εξασφαλίσουν ένα επαρκώς ζεστό και υγιεινό σπίτι⁶⁵, υγιεινή και αναγκαία διατροφή (κρέας ή πρωτεΐνες) ή να αντιμετωπίσουν απροσδόκητα έξοδα.

Υπάρχουν πολλά ζητήματα που μπορεί να επηρεάσουν την ποιότητα ζωής των ηλικιωμένων που σχετίζονται με τις τοπικές συνθήκες της περιοχής που διαβιούν (θόρυβοι, ρύπανση και εγκληματικότητα).

Τομέας: Μετανάστευση

Ποικίλες είναι οι ανάγκες και τα προβλήματα των ηλικιωμένων μεταναστών προς την ενταξιακή τους πορεία σε ένα ξένο τόπο. Και είναι το πανεπιστήμιο, η κοινωνία και το κράτος διάφορες ΜΚΟ που συμβάλλουν γι' αυτό το σκοπό. Είναι η απομόνωση που προκαλείται από την εμπειρία της μετανάστευσης και τις συνακόλουθες πολιτιστικές συγκρούσεις (περιβάλλον ξένο γλωσσικά και πολιτιστικά) που αυτή συνεπάγεται. Άλλοτε είναι η όξυνση της γλωσσικής ανεπάρκειας εξαιτίας προβλημάτων υγείας (άνοια) που μειώνει την πρόσβασή τους σε έγκαιρη ενημέρωση για σημαντικά ζωτικά θέματα (δικαιώματα, υπηρεσίες). Άλλοτε πάλι είναι το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης (συνήθως ανειδίκευτοι εργάτες) και οι μηδαμινές ή ελάχιστες ευκαιρίες επανεκπαίδευσης που δυσκολεύουν τις επαφές, την κοινωνική συμμετοχή, την εξυπηρέτηση. Δυσμενέστερη επομένως είναι η θέση των μεταναστών που γερνούν στη χώρα μας λόγω επιπρόσθετων προβλημάτων (μη ουσιαστική ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία αλλά και του ρατσισμού που επικρατεί) που επικάθονται στα ήδη υπάρχοντα. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι επίσης το οικονομικό πρόβλημα, που επιδεινώνεται από το αυξημένο κόστος - λόγω ηλικίας - της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης γιατί συχνά αποστερεί από τους ηλικιωμένους

⁶⁴ «Υλική υστέρηση είναι η αναγκαστική αδυναμία παροχής βασικών αγαθών και υπηρεσιών που θεωρούνται από τους περισσότερους ανθρώπους επιθυμητές (ή ακόμη και απαραίτητες) για να ζήσουν μια επαρκή ζωή.» https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Ageing_Europe_-_looking_at_the_lives_of_older_people_in_the_EU

⁶⁵ Οι παλαιότερες ιδιοκτησίες είναι πιο πιθανό να είναι σε κακή κατάσταση (κακή μόνωση και υγρασία ή θέματα κατασκευής που προοδευτικά γίνονται επικίνδυνα για τους ηλικιωμένους). Μέτρο ενεργειακής φτώχειας είναι η αδυναμία διατήρησης του σπιτιού επαρκώς ζεστού λόγω χαμηλού εισοδήματος του νοικοκυριού αλλά και του σχετικά υψηλού ενεργειακού κόστους για ενεργειακά αναποτελεσματικά σπίτια https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Ageing_Europe_-_statistics_on_housing_and_living_conditions

δυνατότητες μετάβασης στη πατρίδα τους και επομένως μειωμένες προσδοκίες και ευκαιρίες συνεύρεσης με τους εναπομείναντες στην πατρίδα συγγενείς, φίλους και αγαπημένους (Αμηρά, 1994).

Στον αντίποδα, οι νέοι φεύγουν. Η μεγαλύτερη έξοδος που έγινε στη χώρα μας την περίοδο της κρίσης ήταν το ανθρώπινο δυναμικό: 400.000 άτομα στο εξωτερικό. Οι γονείς που έμειναν πίσω, καθώς γερνούν έχουν περισσότερο ανάγκη από φροντίδα, ειδικά αν κατοικούν σε μικρή κοινότητα αποστερημένη από νέους. Η φροντίδα αυτή δεν ισοσκελίζεται με την χρηματική βοήθεια που ίσως στείλουν τα ξενιτεμένα παιδιά τους. Η πολιτισμική ανθρωπολόγος Margaret Mead παρομοιάζει τα γηρατεία με τη μετανάστευση υπό την έννοια ότι το άτομο εγκαταλείποντας την ενεργό δράση, απομονωμένο πλέον από το κοινωνικό περιβάλλον που έζησε, αποσύρεται στη «χώρα υποδοχής», αυτή του κοινωνικού γήρατος, αντιμέτωπο με πολλά προβλήματα και δυσκολίες προσαρμογής (Αμηρά, 1994).

Τομέας: Τεχνολογία

Η ανθρωπότητα, που βιώνει τις οικονομικές συνέπειες της πανδημίας και των κοινωνικών επιπτώσεών της λόγω των ακραίων μέτρων περιορισμού των κινήσεων (lockdowns) που επιβλήθηκαν, βρίσκεται στο κατώφλι μιας νέας βιομηχανικής επανάστασης εξαιρετικά πιο περίπλοκης από αυτές που προηγήθηκαν⁶⁶ που χαρακτηρίζεται από την ευφυή εκμάθηση/αυτό-εκπαίδευση των ίδιων των Μηχανών, την επιστήμη των Δεδομένων και την Τεχνητή Νοημοσύνη που συνδυαστικά δημιουργούν προκλήσεις και ευκαιρίες. Παράλληλα αναπτύσσονται τα «έξυπνα διασυνδεδεμένα συστήματα» και η δυναμικότητα των σύγχρονων υπερ-υπολογιστών, που αφορούν το ΑΙ, τον Αυτοματισμό και την Ρομποτική. Η τεχνητή νοημοσύνη, ως τεχνολογία του μέλλοντος, «καθιστά τις μηχανές ικανές να κατανοούν το περιβάλλον τους, να επιλύουν προβλήματα και να δρουν προς την επίτευξη ενός συγκεκριμένου στόχου»⁶⁷.

⁶⁶ τον 18^ο αι η εκβιομηχάνιση της παραγωγής εισάγοντας στην παραγωγική διαδικασία τη μηχανή με τη χρήση του ατμού, τον 19^ο αι. τη μαζικότητα στην παραγωγή και κατανάλωση με τη χρήση του ηλεκτρισμού ή την αυτοματοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας και τη χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών τον 20^ο αι.

⁶⁷ <https://www.europarl.europa.eu/news/el/headlines/society/20200827STO85804/ti-einai-i-techiniti-noimosuni-kai-pos-chrisimopoeitai>

Ο ευρωβουλευτής Μαριάς αναφέρθηκε⁶⁸ στις δυσμενείς επιπτώσεις της νέας εξέλιξης των πραγμάτων δηλώνοντας ότι η Διεθνής Τράπεζα προβλέπει ότι το έτος 2022 θα υπάρξουν 150 εκατομμύρια άνεργοι λόγω της «ρομποτοποίησης» της εργασίας, ενώ ταυτόχρονα 300 εκατομμύρια νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας δεν θα μπορούν να βρουν δουλειά. Δυσμενέστερες θα είναι οι εξελίξεις το 2030 όπου αναμένεται ότι η χρήση της Τεχνητής Νοημοσύνης στις μηχανές και η «είσοδος» των ρομπότ στην αγορά εργασίας, θα οδηγήσει σε απώλεια 800 εκατ. θέσεων εργασίας κυρίως χαμηλής εξειδίκευσης. Αποτέλεσμα του επερχόμενου «Ψηφιακού Μετασχηματισμού», κατά τον Elon Musk, θα είναι η επικείμενη απειλή απώλειας σχεδόν των μισών εργασιακών δραστηριοτήτων παγκοσμίως, λόγω αυτοματοποίησής τους μέχρι το 2030.

Στην καθημερινή μας ζωή υπάρχουν ήδη εκφάνσεις της τεχνητής νοημοσύνης: smartphones, μηχανές αναζήτησης, συστήματα αναγνώρισης προσώπου και ομιλίας αλλά και ενσωματωμένη τεχνητή νοημοσύνη σε ρομπότ, αυτόνομα αυτοκίνητα, τηλεκατευθυνόμενα αεροσκάφη, διαδίκτυο των πραγμάτων, λογισμικά αυτόματων μεταφράσεων και υποτιτλισμού. Πλήθος εφαρμογών εκτείνονται σε πολλούς τομείς που προοδευτικά θα πολλαπλασιάζονται. Ενδεικτικά αναφέρομαι στους τομείς:

α) *στέγασης και υποδομών*, όπως τα «έξυπνα» σπίτια, όπου «έξυπνοι» θερμοστάτες αναλύουν τη συμπεριφορά μας προκειμένου να αποθηκεύσουν ενέργεια και οι «έξυπνες» πόλεις που βασίζονται σε ευφυή συστήματα ρύθμισης της κυκλοφορίας για τη βελτίωση της συνδεσιμότητας και της μείωσης της κυκλοφοριακής συμφόρησης. Τα αυτόνομα οχήματα απαρτίζονται ήδη από ευφυή συστήματα ασφαλείας και συστήματα πλοήγησης που χρησιμοποιούν τεχνητή νοημοσύνη

β) *υγείας*, όπου οι ερευνητές μελετούν τον τρόπο χρήσης της τεχνητής νοημοσύνης για την ανάλυση δεδομένων υγείας και την ανίχνευση προτύπων που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε βελτίωση των μεμονωμένων διαγνωστικών ελέγχων αλλά και σε νέες επιστημονικές ανακαλύψεις. Σχετικά παραδείγματα αφορούν: 1) την ανάπτυξη ευφυούς προγράμματος εντόπισης περιστατικών καρδιακής προσβολής στις SOS κλήσεις 2) το χρηματοδοτούμενο από την ΕΕ έργο NONCODRIVERS⁶⁹ που εφαρμόζει μοντελοποίηση βάσει μηχανικής

⁶⁸ <https://www.youtube.com/channel/UC-rbkri30QnGq9Qh-vKbxWA/>

⁶⁹ <https://ec.europa.eu/research-and-innovation/en/projects/success-stories>

μάθησης στα δεδομένα καρκινικών όγκων, οδηγώντας σε πιο εξατομικευμένες θεραπείες που σώζουν χιλιάδες ζωές ετησίως

γ) *τροφίμων*, όπου η τεχνητή νοημοσύνη μπορεί να αξιοποιηθεί για τη συγκρότηση πιο βιώσιμων επισιτιστικών συστημάτων.

δ) *δημόσιας διοίκησης και υπηρεσιών*, όπου το χρηματοδοτούμενο από την ΕΕ έργο ChEESA⁷⁰ χρησιμοποιεί υπερ-υπολογιστές για να βοηθήσει στην πρόβλεψη ακριβών σεναρίων καταστροφών.

Σε όλη αυτή τη γνώση -στο διαδίκτυο και σε εφαρμογές τεχνητής νοημοσύνης- αλλά και στη εντυπωσιακή ταχύτητα ανανέωσής της, οι ηλικιωμένοι είναι πιθανότερο να βιώσουν περιορισμένη πρόσβαση λόγω έλλειψης ευαισθητοποίησης και γνώσης σχετικά με τις υφιστάμενες και τις αναδυόμενες τεχνολογίες. Μόνο το 35 % των ατόμων ηλικίας 55-74 ετών διαθέτουν βασικές ψηφιακές δεξιότητες, κατά συνέπεια, τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας είναι πιο ευάλωτα στον αποκλεισμό, συμπεριλαμβανομένου του ψηφιακού αποκλεισμού. Ωστόσο η γήρανση του πληθυσμού, στον δυτικό κόσμο και φυσικά και στην χώρα μας, δημιουργεί ένα πεδίο δράσης για την τεχνητή νοημοσύνη. Πολλές ασθένειες διαγιγνώσκονται σε αρχικό στάδιο και θεραπεύονται, πολλές χειρουργικές επεμβάσεις πραγματοποιούνται χωρίς ρίσκο και με υψηλή δεξιοτεχνία. Ηλικιωμένοι λαμβάνουν ή στο άμεσο μέλλον θα λάβουν φροντίδα από τα ρομπότ- είτε απολαμβάνοντας την συντροφιά τους, είτε απλά υπενθυμίζοντας τους μικρές βασικές λεπτομέρειες στη ζωή τους π.χ. να πάρουν τα φάρμακα τους.

2.2. Προγράμματα Κοινωνικής Πρόνοιας

Οι αλλαγές στη διάρθρωση της ηλικίας συνοδεύεται από μια μετατόπιση της ζήτησης για αγαθά και υπηρεσίες, π.χ. αύξηση της ανάγκης για υγειονομική αλλά και μακροχρόνια περίθαλψη. Στην Ελλάδα τα άτυπα δίκτυα κοινωνικής φροντίδας (οικογένεια,⁷¹ συγγενείς, ανεπίσημοι φροντιστές) καλύπτουν το ελλιπές δίκτυο υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας. Ωστόσο, η παροχή άτυπης φροντίδας θα πρέπει να αποτελεί επιλογή και να προωθούνται οι επίσημες υπηρεσίες φροντίδας. Σχετική έρευνα του Eurofound καταδεικνύει την

⁷⁰ ό.π.⁴⁸

⁷¹ Ένα από τα πλεονεκτήματα της εκτεταμένης οικογένειας στις χώρες του Νότου έναντι της πυρηνικής των χωρών του ευρωπαϊκού Βορά είναι το ευρύ υποστηρικτικό περιβάλλον για τα μέλη της, που ανανεώνει διαγενεακά το δυναμικό του

αυξανόμενη ανάγκη παροχής πρόσβασης σε κατ' οίκον φροντίδα ή φροντίδα που παρέχεται σε επίπεδο κοινότητας, για άτομα με δευτερεύουσες ανάγκες μακροχρόνιας περίθαλψης. Οι ανάγκες των ηλικιωμένων, ετερογενείς και ετερόκλητες, με σημαντικές διαφορές όσον αφορά την υγεία, τον τρόπο ζωής καθώς και τη διαβίωση και τις κοινωνικές συνθήκες. Η πολιτική στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας αποσκοπεί στην υγιή ενεργό γήρανση, δηλαδή στη διαδικασία ανάπτυξης και διατήρησης της λειτουργικής ικανότητας που επιτρέπει την ευημερία σε μεγαλύτερη ηλικία.

Η κρατική παροχή κοινωνικών υπηρεσιών περιλαμβάνει διάφορα προγράμματα περίθαλψης όπως:

- ✓ *Φροντίδα στο Σπίτι*, μέσω κρατικής επιχορήγησης προγραμμάτων του ΕΣΥ για παροχή βοήθειας στο σπίτι, προγράμματα τηλεσυναγερμού, τηλε-ιατρικής φροντίδας και προγράμματα φροντίδας στη κοινότητα όπως:
- ✓ *Κέντρα Ανοικτής Προστασίας Ηλικιωμένων (ΚΑΠΗ)*: προφυλάσσουν τους ηλικιωμένους από τον ιδρυματισμό και τη κατάθλιψη, παρέχοντάς τους τη δυνατότητα να παραμείνουν στο οικείο τους περιβάλλον. Παρέχουν πρωτοβάθμια νοσηλευτική φροντίδα και συμβουλευτική σε θέματα υγείας.
- ✓ *Μονάδα Φροντίδας Ηλικιωμένων (ΜΦΗ)*: επικεντρώνονται στη θεραπεία και αποκατάσταση αναπηρίας ή νόσου (σωματική/ψυχική) και απευθύνονται σε ηλικιωμένα άτομα που ζουν μόνα τους ή δεν αυτοεξυπηρετούνται. Παρέχουν υπηρεσίες δευτεροβάθμιας κοινωνικής φροντίδας.
- ✓ *Κέντρο Ημερήσιας Φροντίδας Ηλικιωμένων (ΚΗΦΗ)*: παρέχουν υπηρεσίες ημερήσιας φροντίδας σε ηλικιωμένους
- ✓ *Λέσχες Φιλίας*: Λειτουργούν σε επίπεδο γειτονιάς/συνοικίας ως χώροι συνεύρεσης των ηλικιωμένων που αναζητούν ανθρώπινη επαφή με συνομήλικους, κοινωνική υποστήριξη ενημέρωση ή απλά παρέα

2.3 Δικαιώματα και νομική προστασία των ηλικιωμένων

«Τα γηρατειά κάνουν καλό στον πλανήτη»⁷², τιτλοφορείται σχετικό άρθρο της εφημερίδας το ΒΗΜΑ. Η ανθρωπότητα όντως θα μπορούσε να ωφεληθεί από μια ισχυρή τρίτη ηλικία, παρέχοντάς της τη δυνατότητα να συμβάλει στη διαδικασία της οικοδόμησης πιο

⁷² <https://www.tovima.gr/2014/09/30/science/ta-girateia-kanoyh-kai-kalo-ston-planiti/>

παραγωγικών, ειρηνικών και αειφόρων κοινωνιών. Η διεθνής κοινότητα έχει επιχειρήσει ανεπιτυχώς να ενδυναμώσει την ηλικιακή αυτή ομάδα καθώς η προσπάθειά της υπολείπεται σε θεσμικό και νομικό υπόβαθρο.

Από τους βασικότερους στόχους του ΟΗΕ είναι η προαγωγή και προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου.⁷³ Στο καταστατικό του Χάρτη αναγράφονται ως σκοποί του η επίτευξη διεθνούς συνεργασίας «για την ανάπτυξη και ενθάρρυνση του σεβασμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών για όλους, χωρίς διάκριση φυλής, φύλου, γλώσσας ή θρησκείας».⁷⁴

Στην Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΟΔΔΑ) γίνεται η πρώτη ρητή αναφορά στην ηλικία, στο αναφαίρετο «δικαίωμα του καθενός σε ένα επαρκές βιοτικό επίπεδο και σε ασφάλιση, μεταξύ άλλων και για [...] τη γεροντική ηλικία [...]»⁷⁵. Η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ αναγνωρίζοντας τα πολλαπλά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ηλικιωμένοι πρόσφυγες αναφέρεται στην υποχρέωση του κράτους να παράσχει στους πρόσφυγες κοινωνική ασφάλιση στις περιπτώσεις ασθενείας, αναπηρίας, γήρατος⁷⁶

Αρχές δεκαετίας '80, στην 1η Παγκόσμια Συνδιάσκεψη για τη Γήρανση, υιοθετήθηκε Σχέδιο Δράσης που αποσκοπούσε «στην ενίσχυση των ικανοτήτων των κυβερνήσεων και της κοινωνίας των πολιτών να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τη γήρανση των πληθυσμών και να αντιμετωπίσουν το αναπτυξιακό δυναμικό και τις ανάγκες εξάρτησης των ηλικιωμένων».⁷⁷ Αρχές '90 η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ επιχείρησε να αναδείξει το ζήτημα διεθνώς αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες, όπως η καθιέρωση της 1ης Οκτωβρίου ως Παγκόσμιας Ημέρας Ηλικιωμένων και ο χαρακτηρισμός του 1999 ως Διεθνές Έτος Ηλικιωμένων⁷⁸.

73 Ο ΟΗΕ ιδρύθηκε το 1945 κι ο Χάρτης τέθηκε σε ισχύ Οκτώβριο του 1945. Κυρώθηκε με τον Α.Ν. 585/1945, ΦΕΚ Α, 242 .άρθρα 1παρ.3 και 55παρ.γ.

<https://unric.org/el/%cf%87%ce%b1%cf%81%cf%84%ce%b7%cf%83-%ce%bf%ce%b7%ce%b5/>

Ανακτήθηκε 12 12 2021 Καταστατικός Χάρτης ΟΗΕ

74 Καταστατικός Χάρτης του ΟΗΕ, άρθρο 1

<https://unric.org/el/%cf%87%ce%b1%cf%81%cf%84%ce%b7%cf%83-%ce%bf%ce%b7%ce%b5/>

75 Η διάταξη αναφέρεται στην κατ' ελάχιστον ικανοποίηση των βασικών ανθρώπινων αναγκών (τροφή, κατοικία, ρουχισμός, ιατρική περίθαλψη, αναγκαίες κοινωνικές υπηρεσίες) των ατόμων που κατοικούν σε αυτό, ανάλογα με τις οικονομικές του δυνατότητες (ΟΔΔΑ, άρθρο 22)

76 Νομικό κείμενο της Σύμβασης περί του Καθεστώτος των Προσφύγων (1951) που αποτελεί τη βάση για το έργο της Ύπατης Αρμοστείας.

77 ό.π.²³

78 International Year of Older Persons: towards a society for all ages. Διαθέσιμο στο:

<https://www.un.org/en/observances/international-years>

Στη 2η Παγκόσμια Συνδιάσκεψη για τη Γήρανση (2002) υιοθετείται το Διεθνές Σχέδιο Δράσης της Μαδρίτης- αναφορικά με τη διαχείριση της γήρανσης στον 21^ο αι.- που επικεντρώνεται στους τομείς της ανάπτυξης, της υγείας, και του υποστηρικτικού περιβάλλοντος των ηλικιωμένων προτείνοντας στους εμπλεκόμενους να επαναπροσδιορίσουν τους τρόπους με τους οποίους οι κοινωνίες τους «αντιλαμβάνονται, αλληλοεπιδρούν και φροντίζουν τους ηλικιωμένους πολίτες τους».⁷⁹

Ο Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ σε σχετική έκθεση του⁸⁰, ανέδειξε τα μελλοντικά προβλήματα που αναμένεται να αφορούν θεματικές όπως ηλικιακές διακρίσεις, τη φτώχεια και τα συνακόλουθά της, τη κακοποίηση ηλικιωμένων και την έλλειψη υποδομών που είναι απαραίτητα για να διασφαλιστούν τα δικαιώματα των ηλικιωμένων.

Δράσεις Περιφερειακών Συστημάτων

Παγκοσμίως, ξεχωριστή θέση κατέχουν το Ευρωπαϊκό, το Αμερικανικό και το Αφρικανικό Δικαστήριο. Στην Ασία, η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου βρίσκεται σε ένα αρχικό στάδιο. Σύμφωνα με την Νάσκου -Περράκη αξιολογημένο είναι το γεγονός ότι στη Διακήρυξη⁸¹ που υιοθέτησαν τα κράτη του ASEAN⁸² διευκρινίζεται ότι η αναγωγή στην έννοια «κάθε άτομο» συμπεριλαμβάνει ρητά και τους ηλικιωμένους. Κατά την ίδια επίσης το «νεότερο κείμενο περιφερειακής προστασίας δικαιωμάτων του ανθρώπου» αποτελεί ο Αραβικός Χάρτης των δικαιωμάτων του ανθρώπου που τέθηκε σε ισχύ το 2008. Σε σχετική διάταξη⁸³ του υπογραμμίζει την υποχρέωση του κράτους και της κοινωνίας να προστατεύει και τους ηλικιωμένους εξασφαλίζοντας τη σωματική και πνευματική τους ανάπτυξη.

⁷⁹ <https://www.un.org/development/desa/ageing/madrid-plan-of-action-and-its-implementation.html>

⁸⁰ Η Έκθεση (A/66/173) δημιουργήθηκε με τη συμβολή πολλών κρατών- μελών και της Κοινωνίας των Πολιτών.

⁸¹ ASEAN Human Rights Declaration, υιοθετήθηκε 2012 από την Ομάδα Εργασίας για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου του ASEAN, που δημιουργήθηκε το 2009, ενώ πρόσφατα υποβλήθηκε και σχέδιο για τη δημιουργία Επιτροπής ελέγχου της εφαρμογής των δικαιωμάτων από τα κράτη που υπέγραψαν τη Διακήρυξη

⁸² Η Ένωση Κρατών της Νοτιοανατολικής Ασίας, ή ASEAN, ιδρύθηκε το 1967 στην Μπανγκόκ της Ταϊλάνδης, με την υπογραφή της Διακήρυξης του ASEAN (Διακήρυξη της Μπανγκόκ) από τους Ιδρυτές του ASEAN: Ινδονησία, Μαλαισία, Φιλιππίνες, Σιγκαπούρη και Ταϊλάνδη. Σήμερα αριθμεί δέκα κράτη μέλη μετά την προσχώρηση του Μπρουνέι, του Βιετνάμ του Lao PDR, της Μιανμάρ και της Καμπότζης. Στις σχέσεις τους μεταξύ τους, τα κράτη μέλη της υιοθέτησαν θεμελιώδεις αρχές (Συνθήκη για την Ευημερία και τη Συνεργασία στη Νοτιοανατολική Ασία του 1976)

⁸³ Άρθρο 33 παρ.2 του Αραβικού Χάρτη.

Ευρωπαϊκό Δικαστήριο

Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης (ΕΚΧ)⁸⁴ -το Κοινωνικό Σύνταγμα της Ευρώπης- κατοχυρώνει μια σειρά από δικαιώματα, χωρίς διακρίσεις, με έμφαση στις ευπαθείς ομάδες, όπου υπάγονται και οι ηλικιωμένοι. Το Πρώτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο στον ΕΚΧ⁸⁵, αναφέρεται ειδικότερα στο δικαίωμα των ηλικιωμένων στην κοινωνική προστασία⁸⁶ προωθώντας την υγιή ενεργό γήρανση, την αναγκαία πληροφόρηση για υπηρεσίες που λειτουργούν προς όφελος τους και το δικαίωμα τους στην αυτονομία, στην ανεξαρτησία, στην αυτοδιάθεση της ζωής τους⁸⁷. Στο ίδιο Πρωτόκολλο προβλέπεται επίσης, κάλυψη στεγαστικού ελλείμματος με διάθεση κατοικιών ανάλογα με τις ανάγκες τους καθώς και υγειονομική περίθαλψη ανάλογη της κατάστασης υγείας τους. Ειδική μνεία γίνεται για τους τρόφιμους των οίκων ευγηρίας: για την ανάγκη παροχής κατάλληλης βοήθειας και κυρίως του απαιτούμενου σεβασμού και της προάσπισης της ιδιωτικής τους ζωής.

Στη Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Βιοϊατρικής⁸⁸ γίνεται ιδιαίτερη μνεία για τις κατηγορίες ηλικιωμένων που νοσηλεύονται (πνευματικά ανάπηροι, πάσχοντες από ανίατες ασθένειες, όπως Alzheimer, Parkinson κ.α.) και χρήζουν άμεσης θεραπείας. Τέλος, στο Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων⁸⁹ (άρθρο 25) μνημονεύεται ότι «η Ευρωπαϊκή Ένωση αναγνωρίζει και σέβεται το δικαίωμα των ηλικιωμένων προσώπων να διάγουν αξιοπρεπή κι ανεξάρτητη ζωή και να συμμετέχουν στον κοινωνικό και πολιτιστικό βίο».

Αμερικανικό Δικαστήριο

Στην Αμερικανική Ήπειρο η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου κατοχυρώνεται από την Αμερικανική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1948) και την Αμερικανική Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1969) (ΑΣΔΑ), συμπληρώνεται δε από μια σειρά Συμβάσεων και Πρωτοκόλλων που επεκτείνουν την προστασία σε

⁸⁴ Υιοθετήθηκε Οκτώβριο του 1961 και τέθηκε σε ισχύ Φεβρουάριο του 1965

⁸⁵ Υιοθετήθηκε το 1988, τέθηκε σε ισχύ το 1992

⁸⁶ Άρθρο 4 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου.

⁸⁷ Frederic Megret, *The human rights of older persons, A growing challenge*, HRLR vol. 11.1. 2011

Ανακτήθηκε από: <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngq050>

⁸⁸ Σύμβαση των κρατών - μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την οριοθέτηση των εφαρμογών και των καινοτομιών της βιοϊατρικής και την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Γνωστή ως Σύμβαση του Οβιέδο (Ισπανία) υιοθετήθηκε το 1997, τέθηκε σε ισχύ το 1999, και αποτελεί το πρώτο πολυμερές δεσμευτικό μέσο αφιερωμένο εξ ολοκλήρου στο βιολογικό δίκτυο. Ανακτήθηκε από <https://el.wikipedia.org/wiki>

⁸⁹ Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων υπογράφηκε στη Νίκαια (2000), ενσωματώθηκε στη Συνθήκη της Λισαβόνας και τέθηκε σε ισχύ την 1^η Ιανουαρίου 2009. Ανακτήθηκε από <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012P/TXT&from=EL>

δικαιώματα και κατηγορίες ατόμων⁹⁰. Το 2011 συντάχθηκε από ειδική ομάδα εργασίας του Οργανισμού Αμερικανικών Κρατών (ΟΑΚ)⁹¹, η Αμερικανική Σύμβαση για τα δικαιώματα των ηλικιωμένων, που υιοθετήθηκε το 2015. Η Σύμβαση καθιερώνει μεταξύ άλλων το δικαίωμα στη ζωή και στην αξιοπρέπεια, στην ανεξαρτησία και αυτονομία, στη συμμετοχή και στην κοινωνική ενσωμάτωση, στην ασφάλεια, στη μακροχρόνια φροντίδα, στην κοινωνική ασφάλεια, στην εργασία, στην υγεία, στη στέγη.

Αφρικανικό Δικαστήριο

Στην Αφρική δημιουργήθηκε, ήδη από το 1963, ο Οργανισμός Αφρικανικής Ενότητας⁹² που είχε υιοθετήσει τον Αφρικανικό Χάρτη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών (Χάρτης της Μπανζούλ).⁹³ Ο χάρτης αυτός αναγνωρίζει -εκτός των διεθνώς αναγνωρισμένων ανθρωπίνων δικαιωμάτων - επιπρόσθετα και δικαιώματα ειδικών κατηγοριών όπως π.χ. των ηλικιωμένων, ενώ με νέο Πρωτόκολλο του⁹⁴ αποδίδει ιδιαίτερη μνεία στα δικαιώματα των ηλικιωμένων γυναικών⁹⁵, στην εξασφάλιση των κοινωνικών και οικονομικών τους αναγκών και τη διασφάλιση της προστασίας τους από κακοποίηση, βία ή ηλικιακές διακρίσεις.

⁹⁰ Όπως η Διαμερικανική Σύμβαση για την πρόληψη, τιμωρία και εξάλειψη της βίας κατά γυναικών του 1994 που αναφέρεται και στις ηλικιωμένες γυναίκες.

⁹¹ Ιδρύθηκε το 1948 και τέθηκε σε ισχύ το 1951. Από τις σημαντικότερες Συμβάσεις του, η Αμερικανική Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, υιοθετήθηκε το 1969 και τέθηκε σε ισχύ το 1978.

⁹² Αντικαταστάθηκε από τον Οργανισμό Αφρικανικής Ένωσης

⁹³ Υιοθετήθηκε το 1981, τέθηκε σε ισχύ το 1986.

⁹⁴ Υιοθετήθηκε το 2003, τέθηκε σε ισχύ το 2005, γνωστό ως Πρωτόκολλο Maputo.

⁹⁵ Άρθρο 22 του Πρωτοκόλλου.

ΜΕΡΟΣ Β

Χαρτογραφώντας την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Οριοθετώντας το πεδίο της ΚΑΟ

Στο νεοφιλελεύθερο παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό του 20^{ου} αι. οι οικονομικές πράξεις υλοποιούνται από το κράτος, τον ιδιωτικό τομέα και τον τρίτο τομέα της οικονομίας που αντιπαραβάλλεται των άλλων δύο και υλοποιείται από ενώσεις προσώπων. Στην Ελλάδα ειδικότερα, η πανδημία και οι απορρέουσες από αυτήν κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις επέτειναν την βαθιά κρίση που είχε προκληθεί στην κοινωνία την τελευταία δεκαετία λόγω των μνημονιακών πολιτικών που της επιβλήθηκαν (Afouxenidis et al, 2020). Στο πλαίσιο της διπλής κίνησης του Polanyi πραγματοποιήθηκε μια σημαντική προσπάθεια να δομηθεί ένα νέο, εναλλακτικό μοντέλο παραγωγής και αναπαραγωγής «από τα κάτω» (Βαρβαρούσης, 2016). Οι εναλλακτικοί χώροι, ειδικά για τα ελληνικά δεδομένα, αποτελούν νέες μορφές της κοινωνίας των πολιτών η οποία πριν την κρίση «παρουσιάζεται περιορισμένη σε μέγεθος και αυτονομία και αδύναμη να συμβάλει σημαντικά στην ενίσχυση της δημοκρατικής λειτουργίας» (Καβουλάκος, 2015:15). Στον απόηχο της κρίσης εμφανίστηκαν εκ νέου η αυτοοργάνωση, η αλληλεγγύη και τα κοινά με βαθύ έρεισμα στην ελληνική κοινωνία⁹⁶ σε συνεργατικά και αλληλέγγυα εγχειρήματα⁹⁷ (νέες συνεταιριστικές μορφές, αγορές χωρίς μεσάζοντες, οικοκοινότητες, κοινωνικά φαρμακεία- παντοπωλεία - ιατρεία, εγχειρήματα ΚΥΓ, Τράπεζες χρόνου), δίνοντας λύσεις σε αδιέξοδα.

Κατά τον Ψημίτη η «κοινωνική» και «αλληλέγγυα» οικονομία διαφοροποιούνται μεταξύ τους γιατί αναφέρονται [...] σε αντιθετικά και συγκρουόμενα κοινωνικά σχέδια απάντησης στην κρίση και στον κοινωνικό αποκλεισμό. Συγκεκριμένα, ως «κοινωνική οικονομία» νοούνται εγχειρήματα οικονομικής φύσης με «κοινωνικό πρόσωπο» [...] και αξιακό βάρος που οριοθετείται αποκλείοντας καπιταλιστικές πρακτικές εκμετάλλευσης της εργασίας και λεηλασίας των φυσικών πόρων. Η ΚΟ, εντασσόμενη στη λογική του «τρίτου τομέα»,

⁹⁶ Παραδόσεις στη σύγχρονη ελληνική ιστορία που σχετίζονται με τα κοινά, την αυτοοργάνωση και την αλληλεγγύη είναι: 1) οι πρώιμες μορφές συνεργατισμού οι σχετικές με το αποκεντρωμένο διοικητικό σύστημα επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 2) οι πρώιμες συντεχνιακές μορφές συνεργατισμού («μπουλούκια», «τσελιγκάτα», «μιτάτα») 3) τα κοινά της Ορθόδοξης κοινοβιακής μοναστικής παράδοσης και 4) οι πιο σύγχρονες μορφές των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών (Μελετόπουλος, 2013, Κλήμης 1985, Βελετσόπουλος 2018, Χασιώτης 2007, Αρβανιτίδης και Νασιώκα 2014, Τζιρτζιλιάκης και Παπαδημητρίου 2020) Αναφορά στο βιβλίο των Βαρβαρούση- Καλλή στο «Διαδρομές Εξόδου από την κρίση» https://www.academia.edu/46664728/Διαδρομές_εξόδου_από_την_κρίση

⁹⁷ Όροι όπως ΚΑΟ, Κ.Α.Ο, ΚΟΙΝΑ χρησιμοποιήθηκαν ευρέως για την ομαδοποίηση των εναλλακτικών εγχειρημάτων στην Ελλάδα

αποτελείται από κοινωνικές επιχειρήσεις, που οφείλουν-ως επιχειρήσεις- να είναι παραγωγικές, ανταγωνιστικές, οικονομικά βιώσιμες για να συμβάλλουν στη λογική της καπιταλιστικής ολοκλήρωσης της αγοράς. Συνδυάζουν συχνά «εργασία στην επιχείρηση με «εθελοντική δράση» και αναπτύσσουν πολιτικές απασχόλησης που δεν αίρουν επί της ουσίας τον κοινωνικό αποκλεισμό επειδή συνδυάζουν ευελιξία, προσωρινότητα και έλλειψη συνδικαλιστικής προστασίας» (Ψημίτης, 2018). Στο αντίποδα, η ΑΟ συνδυάζει ήπιες διευθετήσεις στην οικονομία με υψηλής ποιότητας ανθρώπινους δεσμούς στην κοινότητα, διεκδικώντας την εκ νέου συμπερίληψη της οικονομίας στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων και στοχεύσεων με βάση τις αρχές της αμοιβαιότητας, της αναδιανομής και της κοινοτικής υποχρέωσης (Polanyi, 2007). Το επίθετο «αλληλέγγυα» που προστίθεται, ενισχύει και διαφοροποιεί τον όρο ΚΟ στα πεδία που άπτονται της πολιτικής και της κοινωνικής τους πρακτικής καθώς και της λειτουργίας που επιδιώκουν να επιτελέσουν.

Κοινωνική Οικονομία, Τρίτος Τομέας της Οικονομίας, Αλληλέγγυα Οικονομία, Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία, είναι όροι ευρύτατα διαδεδομένοι που χρησιμοποιούνται εναλλακτικά στη διεθνή αλληλογραφία ως μεταξύ τους ισοδύναμοι, παραβλέποντας όμως σημαντικές σημασιολογικές διαφορές. Επομένως αναζητώντας το πραγματικό τους νόημα θα πρέπει να «τοποθετηθούν» και να ερμηνευτούν μόνο εντός των θεσμικών πλαισίων και των εποχών από τις οποίες προέκυψαν (Moulaert & Ailenei, 2005). Δεδομένης της διαφοροποίησης αυτής θα επιχειρηθεί μια εννοιολογικά περιεκτική διαδρομή ...

1.1 ...από την ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ οικονομία...

Μια σύντομη ιστορική αναδρομή

Ο όρος κοινωνική οικονομία (economie sociale)- προσεγγίζοντας την σημερινή έννοια του όρου -εισάγεται αρχικά το 1830 στο γαλλόφωνο από τον Dupoyet και ορίζεται από τον Gide «ως η μελέτη όλων των προσπαθειών που έγιναν για τη βελτίωση της κατάστασης των ανθρώπων» (Gide, 1912:10, όπ. αναφ. στο Moulaert & Ailenei, 2005), συμπεριλαμβανομένων των συλλόγων εργαζομένων, της κρατικής κοινωνικής πολιτικής, των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων (Moulaert & Ailenei, 2005). Τη δεκαετία του 1970 οι πρωτοβουλίες στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας, αναδύονται ως αντίδραση στην κρίση του συστήματος μαζικής παραγωγής, στην υψηλή ανεργία αλλά και στην υπερφόρτωση του κράτους πρόνοιας, ενώ τη δεκαετία του 1990 επιδιώκουν να καλύψουν

ανάγκες που δεν ικανοποιούνταν από το κράτος λόγω της κρίσης των δημόσιων οικονομικών (Bouchard et al., 2000:7, όπ. αναφ. στο Moulaert & Ailenei, 2005).

Αρχές του 20ού αιώνα, οι διάφορες μορφές «συνεταιρισμού» εμπνεύστηκαν, σύμφωνα με τους Defourny & Develtere (1997, όπ. αναφ. στο Moulaert & Ailenei, 2005) από ιδεολογίες που συνέβαλαν σημαντικά στην ανάδυση της κοινωνικής οικονομίας: α) τον «ουτοπικό σοσιαλισμό»⁹⁸ των Owen, Fourier, Saint-Simon, Proudhon (Hardy, 1979, Mellor et al., 1988, όπ. αναφ. στο Moulaert & Ailenei, 2005) που προώθησαν τις αξίες της συνεργασίας και της υποστήριξης β) τον χριστιανικό σοσιαλισμό που ίδρυσε το «ενδιάμεσο σώμα» για να καταπολεμήσει την ατομική απομόνωση και την απορρόφηση των ατόμων από το κράτος (Defourny & Develtere, 1997:3, όπ. αναφ. στο Moulaert & Ailenei, 2005) και γ) το φιλελεύθερο κίνημα που ενόησε τις ενώσεις αλληλοβοήθειας, επαινώντας την οικονομική ελευθερία και την άρνηση της κρατικής παρέμβασης. Σήμερα ως «κοινωνική οικονομία» νοούνται *εγχειρήματα οικονομικής φύσης «με κοινωνικό πρόσωπο»* (Ψημίτης, 2018:522) δηλαδή συνεταιρισμοί, αλληλοασφαλιστικά ταμεία (mutuelles), σύλλογοι, ιδρύματα. Χαρακτηρίζονται από δημοκρατική διακυβέρνηση και στοχεύουν στην εκπλήρωση του κοινωνικού τους σκοπού που καθορίζεται από τα μέλη (Νικολόπουλος & Καπογιάννης, 2012:26)

Η Κοινωνική Οικονομία ή τρίτος τομέας αναπτύσσεται καλύπτοντας ανάγκες που δεν εμφανίζουν ισχυρό κίνητρο κερδοφορίας για τον ιδιωτικό τομέα ούτε έχουν παραδοσιακά συμπεριληφθεί στο δημόσιο τομέα. Με την έννοια αυτή αποτελεί την έκφραση, τη δραστηριοποίηση και οργάνωση της «κοινωνίας των πολιτών» και των «άμεσων παραγωγών» στο οικονομικό επίπεδο. Εμπεριέχει, ταυτόχρονα, μια δυναμική μετασηματισμού των σχέσεων παραγωγής, διανομής και αλλαγών στην ίδια την οικονομική βάση γεγονός που της προσδίδει διαστάσεις μια βαθύτερης προοπτικής κοινωνικής αλλαγής. Οι αρχές και οι πρακτικές της ΚΑΟ αποσκοπούν να εισάγουν εκ νέου

⁹⁸ Ουτοπικός σοσιαλισμός περιγράφεται συχνά ως η παρουσίαση οραμάτων και περιγραμμάτων για φανταστικές ή φουτουριστικές ιδανικές κοινωνίες, με τα θετικά ιδανικά να είναι ο κύριος λόγος για την κινητοποίηση της κοινωνίας προς μια τέτοια κατεύθυνση. Οι ουτοπικοί σοσιαλιστές πιστεύουν ότι οι άνθρωποι όλων των τάξεων μπορούν να υιοθετήσουν οικειοθελώς το σχέδιό τους για την κοινωνία, εάν παρουσιαστεί σε αυτούς πειστικά

τις αξίες της δικαιοσύνης, να εξανθρωπίσουν την οικονομία και να συνεισφέρουν καινοτόμες λύσεις που βασίζονται στην κινητικότητα των ανθρώπων⁹⁹ (UNRISD, 2016).

1.2 ...στην ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Το 1936 ο Felipe Alaiz «συνηγορούσε υπέρ μιας *economia solidaria*» (Βαρβαρούσης, 2016:265), περιγράφοντας μια διαφορετική εκδοχή της οικονομίας. Αρχές δεκαετίας '80, ο όρος χρησιμοποιείται κυρίως στη Γαλλία και στην Λατινική Αμερική με διαφορετικές εννοιολογικές συλλήψεις μεταξύ των χωρών της. Στη σύγχρονη φάση ανάπτυξης της (δεκαετία '90) στη Λατινική Αμερική αναπτύσσεται εντυπωσιακά ως αντίδραση στην οικονομική και κοινωνική καταστροφή που επιφέρει ο νεοφιλελευθερισμός και στις διαδικασίες προλεταριοποίησης των αγροτών ενώ στη Βόρεια Αμερική, στον Καναδά και στην Ευρώπη αναπτύσσεται κυρίως από τη δεκαετία του 2000 (Matthaei 2015, όπ. αναφ. στο Ψημίτης, 2018:525).

Τον 21^ο αι. η ΑΟ επεκτείνεται γεωγραφικά και πολιτικά, δημιουργεί νέα δίκτυα και αλληλοσυνδέσεις στα ήδη υπάρχοντα π.χ. Διεπειρωτικό Δίκτυο για την Προώθηση ΚΑΟ (RIPESS). Μετά την κρίση του 2008-2009 και την άνοδο των «κινήματων των πλατειών» παγκοσμίως, τα εγχειρήματα της ΑΟ επενδύονται τη διαμαρτυρία από τα κάτω ανθρώπων που βρέθηκαν έωλοι σε αυτή τη δυσμενή συγκυρία με βασικές τους ανάγκες να μην εξυπηρετούνται ή να εξυπηρετούνται πλημμελώς από δημόσιες πολιτικές (Βαρβαρούσης, 2016:266). Ως εκ τούτου, η «αλληλέγγυα οικονομία έχει δημιουργήσει μια συμπαγή παράδοση εναλλακτικών οικονομικών και κοινωνικών πρακτικών στην ελληνική κοινωνία, που έχει ιδιαίτερα πληγεί από την κρίση χρέους» (Ψημίτης, 2018:521).

Η αλληλέγγυα οικονομία εμπεριέχει την έννοια της κοινωνικής οικονομίας αλλά ενσωματώνει ένα πολιτικό όραμα για ένα εναλλακτικό μοντέλο ανάπτυξης. Αποτελεί διαφορετική προσέγγιση της ίδιας της οικονομίας και όχι μια εναλλακτική εκδοχή της γιατί λαμβάνει υπόψη της «ότι η οικονομία είναι ταυτόχρονα, πολιτισμός, τρόπος δημιουργίας κοινωνικών δεσμών καθώς και τρόπος συσχέτισης των ανθρώπινων κοινωνιών με το υπόλοιπο φυσικό περιβάλλον» (Βαρβαρούσης, 2016). Στην ουσία διεκδικεί τη συσσωμάτωση των οικονομικών δραστηριοτήτων στις κοινωνικές σχέσεις και στοχεύει

⁹⁹ Η έννοια της ΚΑΟ άλλωστε έχει μακρά ιστορική διαδρομή και σχετίζεται με τα εργατικά κινήματα, τους συνεταιρισμούς και τη σοσιαλιστική ανάπτυξη της οικονομίας προτάσσοντας το συλλογικό κοινωνικό όφελος ως πρωταρχική αξία και αναγκαιότητα.

με βάση τις αρχές της αμοιβαιότητας, της αναδιανομής και της κοινοτικής υποχρέωσης (Polanyi, 2007). Τα εγχειρήματα της ΑΟ υιοθετούν τη σύμπραξη των ελεύθερα συνεταιριζόμενων δημιουργών: δημιουργούν κοινότητες και δίκτυα συνεργασίας, επιδιώκουν σχέσεις αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης, προτείνουν την άμεση δημοκρατία και την αποκεντρωμένη διαδικασία λήψης των αποφάσεων, τη διατήρηση και ενίσχυση των τοπικών πολιτισμών και περιβαλλοντικών ιδιαιτεροτήτων (Βαρβαρούσης, 2016:265)

1.3 Χαρακτηριστικά Κ.Α.Ο

Η ΑΟ έχει ιδιαίτερα γνωρίσματα που την καθιστούν ένα εν δυνάμει εναλλακτικό και ανταγωνιστικό σε σχέση με τον καπιταλισμό υπόδειγμα τρόπων οργάνωσης της κοινωνικής αναπαραγωγής αλλά και ένα σχηματισμό που μπορεί να συνυπάρξει με την οικονομία της αγοράς.

Βασικά χαρακτηριστικά της ΑΟ- κατά Ψημίτη είναι η προεικόνιση- η επανεδαφικοποίηση και η κοινοτικοποίηση. Τα κινηματικά εγχειρήματα της ΑΟ επιχειρούν να οραματιστούν, «να προεικονίσουν την κοινωνική συμβίωση του μέλλοντος μέσα από τις μορφές οικονομικής παραγωγής, πολιτικής απόφασης και κοινωνικής συμβίωσης του παρόντος» (Ψημίτης, 2018:526). Οικοδομούν τρόπους αντίστασης αλλά και τρόπους ζωής μέσα από τις ίδιες τις πρακτικές της καθημερινότητας, «ριζώνουν βαθιά στα τοπικά και εθνικά ζητήματα» (Hardt & Negri, 2012, όπ.αναφ. στο Ψημίτης, 2018:528), αντιπροτείνοντας τον εδαφικό προσδιορισμό έναντι της παγκοσμιοποίησης, την αναβάθμιση της σημασίας του τόπου και την άμεση κοινωνική αλληλεπίδραση που πραγματοποιείται χωρίς διαμεσολάβηση. Αναδεικνύουν τις τοπικές κουλτούρες προσπαθώντας να συνδέσουν τεχνογνωσία με τοπικές παραδόσεις πολιτισμικής επικοινωνίας, προσβλέποντας στην επαναπλαισίωση της συλλογικής μνήμης της κοινότητας (Ψημίτης, 2018). Τέλος, οικοδομούν κοινότητες των οποίων η μορφή αποδίδεται υποδειγματικά από τη Silvia Federici όταν μας διαβεβαιώνει ότι « η «κοινότητα» πρέπει να νοείται όχι ως μια περιφραγμένη πραγματικότητα, ως μια ομάδα ανθρώπων ενωμένων από αποκλειστικά συμφέροντα που τους διαχωρίζουν από τους άλλους [...] αλλά μάλλον ως ποιότητες σχέσεων, ως αρχή συνεργασίας και ευθύνης του ενός έναντι του άλλου και έναντι της γης, των δασών, των θαλασσών, των ζώων» (Federici 2011, όπ. αναφ. στο Ψημίτης, 2018:526).

Η ΑΟ συχνά συνδέεται στενά με την αντίληψη της «αποανάπτυξης», Σύμφωνα με τον Βαρβαρούση (2016) βασικά σημεία σύνδεσης των δύο προσεγγίσεων-αποανάπτυξης-

Κ.Αλ.Ο- είναι ο επαναπροσδιορισμός των εννοιών του πλούτου και της ευημερίας, όπως διατυπώνεται από τη θεωρία της αποανάπτυξης¹⁰⁰ και γίνεται εμφανής στα εγχειρήματα της αλληλέγγυας οικονομίας. Η αλληλέγγυα οικονομία ιδεοτυπικά πρακτικά και θεωρητικά αμφισβητεί τόσο τον καπιταλισμό όσο και την οικονομία της ανάπτυξης-μεγέθυνσης. Κοινό επίσης είναι το αίτημα για μια οικονομία εγγύτητας που ελαχιστοποιεί μεταφορές και προϊόντα. Τελευταίο σημείο τομής των δύο προσεγγίσεων αλλά όχι ασήμαντο αφορά την «απεμπόληση του κανόνα της τεχνοκρατικής αποδοτικότητας» ως το μέγιστο κριτήριο επιλογής της δραστηριότητας που θα συντελεστεί. Το κριτήριο αυτό αντικαθίσταται και στις δύο προσεγγίσεις με «τα κριτήρια της ισότητας, της οριζοντιότητας, της διαμοιρασμένης ευθύνης, της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης και της βιωμένης αλληλεγγύης τόσο προς τα άλλα μέλη του εγχειρήματος όσο και προς την ευρύτερη κοινωνία» (Βαρβαρούσης, 2016:269)

1.4 Τύποι και Οργανωτικές Μορφές Κ.Αλ.Ο

Η κοινωνική οικονομία περιλαμβάνει όλες τις οικονομικές δραστηριότητες που διεξάγονται από συλλογικές πρωτοβουλίες (συνεταιρισμούς ενώσεις, κοινωνίες αλληλοβοηθείας κοινωφελή ιδρύματα, κοινωνικές επιχειρήσεις) και διαπνέονται από τις ακόλουθες αρχές: προτεραιότητα όχι στο κέρδος αλλά στις υπηρεσίες προς τα μέλη και την κοινότητα, αυτόνομη διοίκηση, δημοκρατική διαδικασία λήψης αποφάσεων στη βάση «ένα μέλος-μια ψήφος» ανεξάρτητα από τη συνεισφορά του κάθε μέλους στο κεφάλαιο, και προβάδισμα στα μέλη και στην εργασία έναντι του κεφαλαίου στη διανομή των κερδών (Αδάμ & Παπαθεοδώρου, 2010).

Η συνεταιριστική επιχείρηση έχει ως σκοπό να παρέχει αγαθά, υπηρεσίες ή άλλα οφέλη στα μέλη σε αντίθεση με την κερδοσκοπική επιχείρηση που παρέχει οφέλη σε αυτούς που επενδύουν σε αυτή (Parnell, 2000). Οι συνεταιρισμοί χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες: καταναλωτικοί, παραγωγών, εργατικοί, ανάλογα με τον πρωτεύοντα ρόλο που παίζει καθεμιά από τις κύριες συνιστώσες μιας επιχείρησης: καταναλωτές-προμηθευτές-εργαζόμενοι. Επίσης, υπάρχει ακόμη μια κατηγορία που αναφέρεται στον

¹⁰⁰ Κατά τον Serge Latouche για να επιτευχθεί η αποανάπτυξη πρέπει να ισχύει ο κύκλος των 8R: (Réévaluer: Επαναξιολόγηση), (Reconceptualiser: Επανεννοιολογικοποίηση), (Restructure: Αναδόμηση), (Redistribuer: Αναδιανομή), (Relocaliser: Επανεντοπισμός), (Réduire: Μείωση), (Reutilizer: Επαναχρησιμοποίηση), (Recycler: Ανακύκλωση).

χρηματοπιστωτικό κλάδο (συνεταιριστικές τράπεζες, πιστωτικές ενώσεις και αλληλασφαλιστικές εταιρείες όπου οι καταναλωτές είναι και παραγωγοί. (Birchall & Ketilson, 2009, όπως αναφ. στους Καβουλάκο & Γριτζά, 2015).

Οι διεθνείς συνεταιριστικές αρχές που εμπνεύστηκαν από τους «Κανόνες συμπεριφοράς και Οργάνωσης» του συνεταιρισμού Rochdale¹⁰¹ διατυπώθηκαν από την ICA¹⁰² και είναι (Κλήμη-Καμινάρη & Παπαγεωργίου, 2010):

- ✓ Εθελοντική και ελεύθερη συμμετοχή,
- ✓ δημοκρατικός έλεγχος από τα μέλη,
- ✓ οικονομική συμμετοχή των μελών,
- ✓ αυτονομία και ανεξαρτησία,
- ✓ εκπαίδευση και ενημέρωση (της ευρύτερης κοινωνίας),
- ✓ συνεργασία μεταξύ των Συνεταιρισμών,
- ✓ φροντίδα για την Κοινότητα.

Αξίζει να σημειωθεί, ότι οι σκαπανείς του Rochdale, όπως ονομάστηκαν, στήριξαν την επιτυχία τους στον εντοπισμό των αδυναμιών και λαθών των προγενέστερων εγχειρημάτων, τα οποία φρόντισαν να μην επαναλάβουν. Το σημαντικότερο ίσως επίτευγμα ήταν ότι παραμέρισαν όλους τους παράγοντες που πιθανόν να οδηγούσαν στη διαίρεση και ενίσχυσαν όσους αφορούσαν τη συνεργασία (Κλήμη-Καμινάρη & Παπαγεωργίου, 2010). Το ερευνητικό δίκτυο EMES¹⁰³ όρισε ένα σύνολο οικονομικών και κοινωνικών κριτηρίων που χαρακτηρίζουν την κοινωνική επιχείρηση: συνεχής οικονομική δραστηριότητα, υψηλός βαθμός αυτονομίας, ανάληψη ρίσκου, αμειβόμενη απασχόληση, κοινωνική ωφέλεια, συλλογική πρωτοβουλία, συμμετοχή στις αποφάσεις σύμφωνα με τις αρχές του συνεταιριστικού μοντέλου, πολυεταιρικότητα, περιορισμένη διανομή κερδών (Αδάμ, 2014).

Στην Ευρώπη δραστηριοποιούνται πετυχημένα πλήθος συνεταιριστικές επιχειρήσεις σε όλους τους τομείς της οικονομίας. Κορυφαία παραδείγματα συνεταιριστικών επιχειρήσεων

¹⁰¹ Θεωρείται ο πρώτος καταναλωτικός συνεταιρισμός. Ιδρύθηκε στην Αγγλία το 1844

¹⁰² Διεθνή Συνεταιριστική Συμμαχία

¹⁰³ *European Network on Social Economy* (www.emes.net)

είναι ο ισπανικός όμιλος Mondragon που όπως σημειώνει η Gibson-Graham (2003) είναι για πολλούς ένα σημαντικό κομμάτι του παζλ για τη θέαση ενός μετακαπιταλιστικού μέλλοντος. Επίσης, η περίπτωση του Gussing μιας φτωχής περιοχής της Αυστρίας με μεγάλο ποσοστό ανεργίας, όπου η δημιουργία μιας τοπικής συνεταιριστικής επιχείρησης με χρήση πηγών ανανεώσιμης ενέργειας άλλαξε το τοπίο της περιοχής. Και η Ανδαλουσιανή Marinaleda -μοναδικό πείραμα αυτοργάνωσης σε επίπεδο (ολόκληρης), μία μικρή πόλη 3.000 κατοίκων περίπου που κατάφερε να εξασφαλίσει αξιοπρεπή εργασία και κατοικία για όλους τους κατοίκους της «με τη μέθοδο της συλλογικής λαϊκής αυτοκατασκευής καθώς και με τη δωρεάν πρόσβαση σε όλα τα κοινά αγαθά και υπηρεσίες (παιδεία, υγεία κλπ.)» (Πετροπούλου, 2015:188).

Στην Ελλάδα ο όρος κοινωνική επιχειρηματικότητα δεν είναι ούτε ιδιαίτερα γνωστός ούτε αναγνωρίσιμος από την ελληνική κοινωνία: θεσμοθετήθηκε μόλις το 2011 από το ελληνικό κράτος όπου η Κοινωνική Οικονομία θεσπίστηκε με το ν.4019/2011 παρέχοντας το πρώτο θεσμικό πλαίσιο για την ανάπτυξη των κοινωνικών επιχειρήσεων. Έλαβε ώθηση μετά το 2016 με τη θέσπιση του ν.4430/16 (που αντικατέστησε τον ν.4019/11) όπου επιχειρήθηκε η εκ νέου οριοθέτηση του πεδίου (ενσωμάτωση των ευάλωτων¹⁰⁴ ομάδων στην κοινωνία που «..οφείλουν να αναπτύσσουν δραστηριότητες βιώσιμης ανάπτυξης» ή και να παρέχουν «κοινωνικές υπηρεσίες γενικού συμφέροντος..»). Είναι αστικοί συνεταιρισμοί, φορείς Κ.Α.Ο, με εμπορική δραστηριότητα εκπορευόμενη από τον νόμο και με κοινωνικό σκοπό (Αδάμ, 2014). Διασταλτικά μπορούν να συμπεριληφθούν τα σωματεία και οι Αστικές μη Κερδοσκοπικές εταιρείες αν ακολουθούν τις αρχές, τους κανόνες και τη νομοθεσία για την κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία και ενταχθούν στο αντίστοιχο μητρώο. Αποτελούν υβριδικά μορφώματα με πολλαπλούς στόχους που αξιοποιούν πόρους και από τους τρεις τομείς της οικονομίας: αγοραία ανταλλαγή-αναδιανομή-αμοιβαιότητα. Αυτή η άντληση διαφορετικών λογικών και λειτουργικών αρχών δημιουργεί τις προϋποθέσεις ώστε οι κοινωνικές επιχειρήσεις να διατηρήσουν τη διακριτή τους ταυτότητα έναντι των πιέσεων ισομορφισμού¹⁰⁵ που δέχονται. Ανάλογα με τον ειδικό σκοπό λειτουργίας τους οι Κοιν.Σ.Επ. διακρίνονται σε:

¹⁰⁴ Ορίζονται τα άτομα των οποίων η ομαλή ένταξη στην οικονομική και κοινωνική ζωή εμποδίζεται από σωματικά και ψυχικά αίτια ή λόγω παραβατικής συμπεριφοράς. Σε αυτές ανήκουν άτομα με αναπηρίες εξαρτημένα ή ανεξαρτημένα από ουσίες άτομα, οροθετικοί, φυλακισμένοι /αποφυλακισμένοι, ανήλικοι παραβάτες (ν. 4019/2011).

¹⁰⁵ Η πιθανότητα μετεξέλιξής τους σε κερδοσκοπικές επιχειρήσεις ή δημόσιες υπηρεσίες.

1) Κοιν.Σ.Επ. Ένταξης, με δύο υποκατηγορίες:

- I. Κοιν.Σ.Επ. Ένταξης Ευάλωτων ομάδων
- II. Κοιν.Σ.Επ. Ένταξης Ειδικών ομάδων και
- III. Κοινωνικούς Συνεταιρισμούς Περιορισμένης Ευθύνης, (Κοι.Σ.Π.Ε.) του άρθρου 12 του ν. 2716/1999 που θεωρούνται αυτοδικαίως Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις Ένταξης.

2) Κοιν.Σ.Επ. Συλλογικής και Κοινωνικής ωφέλειας, που αναπτύσσουν δραστηριότητες «βιώσιμης ανάπτυξης» αλλά και παρέχουν «κοινωνικές υπηρεσίες γενικού συμφέροντος» (άρθρο 14, παρ. 2, ν.4430/2016).

1.5 Σύγχρονες μορφές έκφρασης της Κ.Αλ.Ο

Η συνάντηση τους παρέχει δυνατότητες για την προώθηση εναλλακτικών μοντέλων ανάπτυξης, ανάλογων των θεωρητικών προτάσεων της αποανάπτυξης και των οικονομιών της κοινότητας. Τα εγχειρήματα αυτά δίνουν απαντήσεις σε βασικά ερωτήματα των παραπάνω προσεγγίσεων, που αναφέρονται π.χ. στη διάθεση και διαχείριση πόρων καταμεμημένων με τρόπο κοινωνικά δίκαιο και περιβαλλοντικά βιώσιμο και στη διαχείριση του πλεονάσματος. Ο τρόπος που τα σύγχρονα εγχειρήματα της Κ.Αλ.Ο απαντούν στα παραπάνω ερωτήματα ενσωματώνει πρακτικές των κοινών και συχνά μετασχηματίζει τις κοινωνικοοικονομικές σχέσεις.

Τα κοινά σύμφωνα με τον Bollier (2016) μας βοηθούν να πετύχουμε πιο δίκαιη και βιώσιμη ανάπτυξη διαφορετική από αυτήν που μπορεί να μας προσφέρουν η αγορά και το κράτος. Μειώνουν την ανασφάλεια και την ανισότητα, περιορίζουν την ανεξέλεγκτη λειτουργία των αγορών, προωθούν ένα νέο πρότυπο ανάπτυξης αλλά και δημοκρατικής διακυβέρνησης, φέρνουν τον άνθρωπο πιο κοντά στη φύση. Και ακόμα περιλαμβάνουν το «κοινωνείν» που βασίζεται σύμφωνα με τον Rayner (2012), στις αρχές: α) της πληρότητας β) της αμοιβαίας ωφέλειας στη βάση αμοιβαιότητας και δικαιοσύνης γ) της ανακάλυψης του αξιακού μας φορτίου και της απόθεσής του στο κοινό απόθεμα δυναμικής δ) της μετάβασης, ως κοινωνιών σε μια εξελισσόμενη διαδικασία για κοινωνική αλλαγή.

Τα πρώτα χρόνια της κρίσης κυριαρχούν οι πιο συμβατικές μορφές διαμαρτυρίας. Το καλοκαίρι του 2011 η κατακραυγή κατά του πολιτικού κατεστημένου κορυφώνεται στις διαμαρτυρίες των «αγανακτισμένων» στα μεγάλα αστικά κέντρα ολόκληρης της χώρας, ενώ

από το 2012 αρχίζουν να φθίνουν οι συγκρουσιακές και μαζικές εκφράσεις της διαμαρτυρίας στον δρόμο (Σερντεδάκις & Τομπάζος, 2018). Σήμερα, η «αλληλεγγύη» σε μια τέτοια συγκυρία αφορά κυρίως την αμοιβαία βοήθεια παρά την οργανωμένη «κοινωνική οικονομία»¹⁰⁶. Επομένως προκύπτει ως επείγουσα αναγκαιότητα «η έκταση της αλληλεγγύης σε σχέση με αναδιανομή του πλούτου προς τις πιο ευάλωτες ομάδες (Αφουξενίδης κ.ά., 2020).

1.5.1 Συνομιλία Κ.Αλ.Ο και κοινών

Τα κοινά που δημιουργήθηκαν μετά το 2011 περιλαμβάνουν ένα ευρύ φάσμα εγχειρημάτων που προέκυψαν ως μορφές αυτοοργάνωσης μέσω θεσμών και κανόνων που συνδιαμόρφωναν οι συμμετέχοντες προκειμένου να τα διαχειριστούν. Επιπλέον, «η απονομιμοποίηση του κράτους και η εγκατάλειψη προσδοκιών από τους θεσμούς του, ενίσχυσε την λογική της αυτοοργάνωσης σε αυτή την περίοδο της γενικευμένης αναταραχής και αμφισβήτησης» (Κούκη, 2022:84). Παραδείγματα τέτοιων πρωτοβουλιών αυτοοργανωμένης αλληλεγγύης περιλαμβάνουν κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία, κοινωνικά παντοπωλεία, εργατικούς συνεταιρισμούς, συλλογικές κουζίνες, αγορές χωρίς μεσάζοντες, κοινοτικά δίκτυα, οργανώσεις για την ένταξη των προσφύγων, τράπεζες χρόνου (Βαρβαρούσης, 2020). Όλες αυτές οι πρωτοβουλίες αναδύθηκαν μέσα από τις διαμαρτυρίες ενάντια στη λιτότητα και ήρθαν να αμφισβητήσουν ιδέες, πρακτικές και πολιτικές που θεωρούνταν αυτονόητες πριν την κρίση (Ψημίτης, 2017).

Σ' αυτή τη συγκυρία οι ανάγκες διαφοροποίησαν το αντικείμενο της κινηματικής δράσης. Ο αγώνας για την επιβίωση και παροχή βοήθειας ήταν το κίνητρο που κινητοποίησε ανθρώπους χωρίς προηγούμενη εμπειρία κινητοποίησης να πρωτοδοτήσουν, συμμετέχοντας, την αθρόα και ετερογενή κινητοποίηση. Οι πολίτες που ένιωθαν αποκλεισμένοι (άνεργες μητέρες, συνταξιούχοι, άνθρωποι της «διπλανής πόρτας») από το δημόσιο διάλογο, ανασφαλείς, απελπισμένοι και ανήμποροι απέναντι στα διαδοχικά μέτρα λιτότητας που εξανέμιζαν τις ελάχιστες ελπίδες τους για όποια καλύτερευση, αποφάσισαν να πραγματοποιήσουν στο «εδώ και τώρα» τις απαιτούμενες για τη ζωή τους, αλλαγές (Κούκη, 2022). Και έδραξαν την ευκαιρία και βγήκαν στις γειτονιές, στις πλατείες σε κάθε «απίθανο» χώρο για πολιτική δράση και συμμετοχή, όλοι μαζί «μια «έκρηξη» δημοκρατικής

¹⁰⁶ Ίσως η μόνη θεωρητική επεξεργασία αυτού του είδους της αμοιβαιότητας να έγινε από τον Peter Kropotkin στις αρχές του 20ού αιώνα (*Mutual Aid. A factor of Evolution*). Το έργο που επανήλθε σχετικά πρόσφατα στο προσκήνιο λόγω πολιτικού ακτιβισμού του ανθρωπολόγου, *David Graeber* (1961-2020)

εισφοράς, ένα διεκδικητικό πλεόνασμα που δεν υπονομεύει το δημοκρατικό πολίτευμα, τουναντίον, εισφέρει στη συγκρότησή του» (Βαγιανός, 2020:363 -384). Πάραυτα όμως δεν χωράει καμία αμφιβολία ότι παρά την εκπληκτική ανάπτυξή τους, η κλίμακα των νέων κοινών είναι ακόμα μικρή αν τα δούμε στο πλαίσιο της ελληνικής οικονομίας ή τις συνολικές ανάγκες του πληθυσμού (Varvarousis & Kallis, 2017).

1.5.2 Αποανάπτυξη

Η επιζητούμενη διακαώς από τον άνθρωπο οικονομική μεγέθυνση έχει καταστεί τόσο επιζήμια για τις ανθρώπινες κοινωνίες και τη φύση που αν δεν ανακοπεί η ορμητική της πορεία, όπως αναφέρει ο Σταυρίδης (2016:11), «οποιοσδήποτε σχεδιασμός για ένα καλύτερο, δικαιότερο και περισσότερο ανοιχτό στην ανθρώπινη δημιουργικότητα μέλλον, θα καταστεί περιττός». Μια οικονομία μεγέθυνσης είναι καταστροφική ως α) *αντιοικονομική* γιατί το κόστος της περιλαμβάνει κακή ψυχολογική υγεία, πολλές εργατοώρες, συμφόρηση, μόλυνση ενώ παράλληλα η φτώχεια στον Παγκόσμιο Βορά αυξάνεται γρηγορότερα από τον πλούτο που αδυνατεί να φέρει ευημερία β) *άδικη* γιατί βασίζεται στην αόρατη γυναικεία κυρίως παραγωγική εργασία από την οποία συντηρείται (νοικοκυριό) γ) *ανεπαρκής* γιατί βασίζεται, όχι στην κάλυψη αναγκών αλλά στην κατανάλωση «αγαθών θέσης¹⁰⁷», που διαφοροποιούνται αναλόγως με την οικονομική μεγέθυνση και ποτέ δεν επαρκούν και δ) *περιβαλλοντικά μη βιώσιμη* γιατί δεν μπορεί να αποδεσμευτεί η οικονομία από τη κατανάλωση πρώτων υλών: μια κοινωνία τεχνολογικά εξελιγμένη, γίνεται οικονομικά πιο αποδοτική, επομένως οι πόροι της γίνονται πιο φθινοί και προσιτοί και κατά συνέπεια οδηγούμαστε σε υπερκατανάλωση αντί της επιδιωκόμενης μείωσης (παράδοξο του Jevons). Στον αντίποδα, η αποανάπτυξη¹⁰⁸ - σύγχρονη μορφή έκφρασης της Κ.Αλ.Ο - προτάσσει εναλλακτικές μορφές κοινής διαβίωσης επικεντρωμένες στη κοινότητα. Πρόκειται για ένα κίνημα πολιτών «από τα κάτω» που α) προτάσσει τη δυνατότητα κοινωνικής προόδου χωρίς οικονομική μεγέθυνση β) στοχεύει στην οικολογική βιωσιμότητα, στη κοινωνική δικαιοσύνη και ευημερία και στην επαναφορά της χαμένης - από την καπιταλιστική υπερμεγέθυνση- οικονομικής ισορροπίας και τέλος γ) επισημαίνει την αναγκαιότητα αλλαγών τόσο σε επίπεδο θεσμών όσο και σε επίπεδο προσωπικών αξιών και επιδιώξεων

¹⁰⁷ π.χ. η απόκτηση ενός ακριβότερου αυτοκινήτου από αυτό του γείτονα που αναβαθμίζει το κοινωνικό μου status

¹⁰⁸ Η εισαγωγή του προθήματος «απο-» στον όρο «απο-ανάπτυξη», μαρτυρεί αποκοπή από την ανάπτυξη (β συνθετικό του όρου) που για πολλούς ανθρώπους έχει γίνει «μια αντανάκλαση των προσδοκιών τους για μια αξιοπρεπή ζωή» (Escobar, 2016).

(Ανθοπούλου, Νικολαΐδου, Βαρβαρούσης, 2020). Διαχωρίζει επομένως την οικονομική μεγέθυνση¹⁰⁹ - από τον κοινωνικό στόχο και ευαγγελίζεται μια κοινωνία δομημένη σε αξίες και πρακτικές, όπως το «μοίρασμα», η «απλότητα», η «συμβιωτικότητα», η «φροντίδα», τα «κοινά» (Ντ'Αλίζα κ.ά. 2016).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Φροντίδα και Κοινωνική Αναπαραγωγή στην Ελλάδα της κρίσης & της πανδημίας

2.1 Φροντίδα, αλληλοβοήθεια και Τρίτη ηλικία

Ο όρος αυτοβοήθεια είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον όρο αλληλοβοήθεια. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση το δυναμικό αλλαγής σε έναν άνθρωπο υπάρχει σε μεγάλο βαθμό μέσα του αν ενεργοποιηθούν οι δυνατότητες και οι ικανότητες του (αυτοβοήθεια). Αναγκαία όμως συνθήκη είναι οι ομότιμοι, οι άνθρωποι που έχουν παρόμοιες εμπειρίες, ανάγκες, προβλήματα (αλληλοβοήθεια). Οι αυτοδιαχειριζόμενες και «από τα κάτω» οργανωμένες ομάδες καθορίζουν τον προσανατολισμό τους και τις δράσεις τους με βάση τις ανάγκες των μελών της ομάδας τους παρέχοντάς τους συναισθηματική κάλυψη, εκπαίδευση μελών, εξωτερικές δραστηριότητες και οργανωμένες δράσεις όπως εκδρομές, περίπατους (Λαϊνάς & Δημητριάδου). Στον πυρήνα της αυτοβοήθειας βρίσκεται η ιδέα ότι η βοήθεια δεν δίνεται από ειδικούς αλλά από ανθρώπους που έχουν βιωματικά το ίδιο πρόβλημα ή που βρίσκονται στην ίδια κατάσταση. Το μοίρασμα αμοιβαίων εμπειριών και υποστήριξης στη βάση της βιωματικής γνώσης και της συλλεγμένης εμπειρίας, παρέχει πρακτικές πληροφορίες και τρόπους αντιμετώπισης των προβλημάτων τους.

Βασικά χαρακτηριστικά της αυτοβοήθειας είναι η ενεργή εμπλοκή των άμεσα ενδιαφερομένων, η αυτοδιάθεση, η αυτοδυναμία, η δημιουργικότητα και το αυτεξούσιο του ανθρώπου, η ανάληψη προσωπικής ευθύνης και κατ' επέκταση η αναίρεση της παθητικότητας που τείνει να χαρακτηρίζει την στάση των πολιτών σήμερα (Ζαφειρίδης & Λαϊνάς, 2009). Η δύναμη της αυτοβοήθειας στηρίζεται στη βαθιά πίστη στην εμπειρική μάθηση, στη σοφία της ομάδας που έχει την ικανότητα να προάγει την βοήθεια και στα

¹⁰⁹ Η οικονομική μεγέθυνση κατά τον Gorz είναι έλλειψη ρεαλισμού σήμερα να προσδοκά κάποιος ότι θα «φέρει περισσότερη ευημερία για τον άνθρωπο και ότι είναι ακόμη φυσικά εφικτή» André Gorz (1977). *Ecologie et liberté*, Paris: Galilée Publications όπως αναφέρεται στο Λεξιλόγιο της Αποανάπτυξης σ.19

οφέλη που προέρχονται μέσα από την αμοιβαία σχέση συνεργασίας. Στο πλαίσιο της Κ.Αλ.Ο οι ομάδες αυτοβοήθειας οργανώνονται και λειτουργούν με βάση τις αρχές της συλλογικής και αλληλέγγυας δράσης.

Κατά τον Riessman (1997) στην πραγματικότητα κατά έναν παράδοξο τρόπο η παροχή βοήθειας βοηθά περισσότερο το άτομο που την παρέχει παρά αυτόν που τη δέχεται. Η ουσία της ομάδας αυτοβοήθειας είναι να δίνεις βοήθεια και να ωφελείσαι από αυτό. Στην αυτοβοήθεια, οι άνθρωποι με προβλήματα είναι εν δυνάμει φορείς βοήθειας περισσότερο αλληλοστηριζόμενοι παρά εξαρτώμενοι. Ολόκληρη η διαδικασία της αποδοχής και παροχής βοήθειας γίνεται περισσότερο δημοκρατική και μοιράζεται, μέσα από μια φοβερή μετατόπιση δύναμης που επιτρέπει σε ομότιμους να αλληλοϋποστηρίζονται και να αλληλοβοηθούνται.

Κατά τη διάρκεια της πανδημίας Covid-19 ομάδες αλληλοβοήθειας που ξεπήδησαν από κάθε γειτονιά «τάχθηκαν στην υπηρεσία» των ηλικιωμένων που μόνοι και αποκλεισμένοι ως «υψηλή ομάδα κινδύνου» από ένα πρωτόγνωρο lockdown είχαν άμεση ανάγκη της φροντίδας των άλλων, της παρουσίας που δεν μπορούσαν να έχουν να τους καθησυχάσει από τον τρόμο του επικείμενου θανάτου. (Ευεργετική ήταν η διαδικτυακή παρουσία και μέριμνα για τη ψυχολογία των ηλικιωμένων η παρουσία του Πανεπιστημίου της Τρίτης ηλικίας). Τα αλληλέγγυα συνεργατικά εγχειρήματα της περιόδου (κοινωνικά ιατρεία, φαρμακεία) αλλά και οι κόμβοι αλληλεγγύης, επιχειρήσεις με δράσεις, όπως κοινωνικές κουζίνες, διανομή δεμάτων τροφίμων ήταν αντιπροσώπευαν την ανώνυμη- ξένη φροντίδα που παρείχαν άγνωστοι. Ομάδες αυτοβοήθειας και ΜΚΟ προσέφεραν φροντίδα στους μετανάστες και πρόσφυγες, μεριμνώντας για τις επείγουσες ανάγκες τους στα κέντρα κράτησης. Στο υπό κατάληψη για την περίοδο 2016-2019, ξενοδοχείο City Plaza στο κέντρο της Αθήνας, υπήρξε ο χώρος όπου ακτιβιστές και κάτοικοι φρόντισαν την «εναλλακτική τους οικογένεια» των 400 ανθρώπων που ζούσαν εκεί, πρόσφυγες αλλά και Ευρωπαίοι αλληλέγγυοι. Και δεν έλειψαν πλείστοι ηλικιωμένοι, συνταξιούχοι επαγγελματίες υγείας που δεν αρνήθηκαν τη βοήθειά τους στην έκκληση για βοήθεια θέτοντας τη ζωή τους στο κίνδυνο της μόλυνσης από μια αδιευκρίνιστη ως προς τις συνέπειες της πανδημία.

Η συγκυρία απαιτεί επείγοντως μια πολιτική φροντίδας, πρωτοπόρα, στο επίκεντρο της ζωής μας ικανή να μας βοηθήσει «να αναγνωρίσουμε και να αγκαλιάσουμε τις αλληλεξαρτήσεις μας». Η γονική μέριμνα και η νοσηλεία, συμβατικές πρακτικές που

νοούνται ως φροντίδα, μπορούν να πραγματοποιηθούν σωστά μόνο εάν οι άμεσα εμπλεκόμενοι (φροντιστές, λήπτες φροντίδας) υποστηρίζονται. Αυτό μπορεί να προκύψει μόνο εάν η φροντίδα, ως ικανότητα και πρακτική, καλλιεργείται, μοιράζεται, τροφοδοτείται σε ισότιμη βάση, δεν θεωρείται «γυναικεΐα δουλειά», δεν αξιοποιείται ούτε υποτιμάται (The Care Collective, 2020).

Υπάρχουν ολόγυρά μας πληθώρα πρακτικών φροντίδας που μπορούν να μας παρακινήσουν να σκεφτούμε τη φροντίδα με πιο εκτεταμένους όρους, πέρα από τις συρρικνωμένες μορφές που επικρατούν σήμερα. Πολλαπλασιάζοντας τους κύκλους φροντίδας- διευρύνοντας αρχικά την έννοια της συγγένειας- θα επιτύχουμε τις ψυχικές υποδομές που είναι απαραίτητες για να οικοδομήσουμε μια κοινωνία καθολικής φροντίδας. Κατά την υπόδειξη του Levinas είμαστε ηθικά υποχρεωμένοι στη φροντίδα του άλλου επειδή ο εαυτός μας συγκροτείται μόνο μέσω της σχέσης του με τον άλλον. Επομένως η ευθύνη μας απέναντι στον άλλον είναι άπειρη¹¹⁰. Οι κύκλοι φροντίδας δύνανται να διευρυνθούν στη βάση εγχειρημάτων και πρακτικών που εφαρμόζονται παραδοσιακά παγκοσμίως. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η διευρυμένη έννοια της συγγένειας στις αφροαμερικανικές κοινότητες όπου οι μαύρες γυναίκες εφαρμόζουν τη δική τους εκδοχή περί μητρότητας υιοθετώντας νέες μορφές επηρεασμένες από τις παραδόσεις της Δυτικής Αφρικής: μοιράζουν τη φροντίδα των παιδιών μεταξύ «μητέρων εξ αίματος» και «άλλων μητέρων». Μια μητέρα αίματος είναι η βιολογική μητέρα ενός παιδιού, ενώ οι άλλες μητέρες είναι το δίκτυο γυναικών στο οποίο μπορεί να βασιστεί μια βιολογική μητέρα όταν δεν είναι διαθέσιμη να φροντίσει το παιδί της. (The Care Collective, 2020).

Άλλες εναλλακτικές διεύρυνσης του κύκλου φροντίδας αφορούν τις α) «Οικογένειες της επιλογής» δηλαδή συλλογικές ρυθμίσεις διαβίωσης στις οποίες όλη η οικιακή εργασία, συμπεριλαμβανομένης της φροντίδας των παιδιών και των ηλικιωμένων, μοιράζεται εξίσου, έτσι ώστε όλα τα μέλη να μπορούν να ασχολούνται με τα βάρη και την ευχαρίστηση της εργασίας φροντίδας καθώς και να έχουν μια ζωή έξω από το οικιακό βασίλειο β) τους συνεργατικούς βρεφονηπιακούς σταθμούς γ) τους φίλοι για τους οποίους οι κοινωνιολόγοι, *Sasha Roseneil* και *Shelley Budgeon*, μέσω εμπειρικής έρευνας ανακάλυψαν ότι πολύ συχνά ήταν οι κύριοι φροντιστές των ανθρώπων.

¹¹⁰ <https://antikleidi.com/2019/01/12/levinas>

2.1.1 Κρίση- Πανδημία Covid -19

Στην Ελλάδα η γενικευμένη κρίση αναδύεται ως συνισταμένη πολλαπλών παραγόντων που χαρακτηρίζουν την ελληνική οικονομία και κοινωνία αφού διαπλέκεται με προβλήματα οικονομικής διάρθρωσης, κοινωνικές ανισότητες, πελατειακό κράτος, μακροχρόνιες εξαρτήσεις της χώρας, καταναλωτικό και αναπαραγωγικό πρότυπο ελληνικής κοινωνίας. Η παρουσία της «τρίοικας»¹¹¹ και η υπαγωγή της χώρας στο άρμα του νεοφιλελευθερισμού οδήγησαν στην μείωση του ΑΕΠ της χώρας πάνω από 30% και διπλασιασμό του εθνικού της χρέους (190%) σε μια πενταετία. Συνακόλουθα η χώρα γνώρισε άνευ προηγουμένου επιδείνωση της συνολικής ποιότητας παροχής περίθαλψης που εντοπίζεται οδυνηρά την περίοδο του Covid-19, αύξηση αυτοκτονιών και κατάθλιψης και μετατόπιση της παροχής περίθαλψης στις οικογένειες, αλλά και στις κοινότητες.

Η παρατεταμένη περίοδο της κρίσης επιβάρυνε οικονομικά τις ήδη υπερχρεωμένες και επιβαρυνμένες με ακραία μέρα λιτότητας κοινωνίες (αύξηση της ανεργίας, απώλεια εισοδήματος και θέσεων εργασίας) ενώ παράλληλα επιδείνωσε δραματικά, λόγω των επιβληθέντων μέτρων αυτοπεριορισμού, τη φροντίδα που παρέχουν πολλά νοικοκυριά σε μέλη τους με αυξημένες ανάγκες υγείας. Και είναι αυτή η ζωτικής σημασίας φροντίδα που εμφανίζει μεγάλες ανισότητες καθώς εξαρτάται από τις συνθήκες των νοικοκυριών που χαρακτηρίζονται από πολλαπλές ελλείψεις που αφορούν

- ✓ τις συνθήκες διαβίωσης
- ✓ την απασχόληση (απειλή ανεργίας, επισφαλή απασχόληση λόγω αναστολής σύμβασης εργασίας),
- ✓ τις αυξημένες ανάγκες για μέλη οικογενείας με σύνθετες ανάγκες υγείας
- ✓ και τη μοναξιά και αποξένωση λόγω του παρατεταμένου lockdown.

Η περικοπή ή μείωση των εισοδημάτων για μεγάλο μέρος του ενεργού πληθυσμού αύξησε ραγδαία το ποσοστό ηλικιωμένων που απειλούνται σοβαρά από την φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Το ξέσπασμα και η εξέλιξη της πανδημίας COVID-19 επιβάρυνε ακόμη περισσότερο τους ηλικιωμένους όχι μόνο λόγω της μοναξιάς που επιτάθηκε

¹¹¹ Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ), Ευρωπαϊκή Επιτροπή (ΕΕ) και Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ)

αποστερούμενοι την προσωπική επαφή μελών της οικογένειας, φίλων και αγαπημένων, αλλά και λόγω ενός γενικότερου διάχυτου φόβου και πανικού-που συνεπικουρήθηκε επιμελώς από τα ΜΜΕ - απέναντι στην αυξημένη πιθανότητα νόσησης ή θνησιμότητας λόγω του ιού¹¹². Όπως αναφέρει ο Ameisen, «στα μέτρα κοινωνικής αποστασιοποίησης τα οποία δίνουν έμφαση στην ατομική απομόνωση ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος εξώθησης των πιο ευπαθών ατόμων σε δραματικές καταστάσεις και η πρόκληση του θανάτους τους, ανεξαρτήτως του είδους της μόλυνσης» (Ameisen, 2009:679).

2.1.2 Κοινωνική Αναπαραγωγή

Η κοινωνική αναπαραγωγή, «οι δραστηριότητες γύρω από τη ζωή» κατά την Bhattacharya¹¹³, αναφέρεται σε ενέργειες και θεσμούς αναγκαίους για τη δημιουργία και διατήρηση της ζωής καθώς και για την αντικατάσταση των γενεών¹¹⁴. Η ζωή ξεκινά άμεσα με τον τοκετό αλλά για να διατηρηθεί, επαυξηθεί και ολοκληρωθεί ανθρώπινα, απαιτούνται μια σειρά από υποστηρικτικές λειτουργίες. Συνήθως αντιλαμβανόμαστε την αναπαραγωγική εργασία ως κάτι που εκ των πραγμάτων κάνουν οι γυναίκες «από την φύση τους» κι όχι σαν μια έμμισθη απασχόληση. Επομένως, «ο καπιταλισμός στηρίζεται πάνω σε μία βαθιά ριζωμένη αντίφαση: ενώ η κοινωνική αναπαραγωγή αποτελεί βασική προϋπόθεση για την ίδια την ύπαρξή μας αλλά και για την παραγωγική εργασία και άρα για την καπιταλιστική ανάπτυξη, η ίδια επιδίωξη κέρδους που βρίσκεται στο κέντρο του καπιταλισμού οδηγεί στην συνεχιζόμενη απαξίωσή της» (Καραμεσίνη, 2019)¹¹⁵.

¹¹² Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί η ιδιαίτερα σημαντική κοινωνική συνεισφορά των ηλικιωμένων κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19, όταν ηλικιωμένοι επαγγελματίες του τομέα της υγείας επανήλθαν στην ενεργό δράση από τη συνταξιοδότηση για να στηρίξουν τις προσπάθειες ανάσχεσης της πανδημίας ως εργαζόμενοι, φροντιστές ή εθελοντές.

¹¹³ Είναι καθηγήτρια ιστορίας και διευθύντρια παγκόσμιων σπουδών στο Πανεπιστήμιο Purdue, συγγραφέας του «Φεμινισμού για το 99 τοις εκατό: Ένα Μανιφέστο» και επιμελήτρια ενός πρόσφατου βιβλίου με τίτλο “Social Reproduction Theory: Remapping Class, Recentering Class, Recentering Oppression”

¹¹⁴ Περιοδικό « 4 » από το αγγλικό πρωτότυπο: στο Dissent, “Social Reproduction and the Pandemic, with Tithi Bhattacharya», συνέντευξη στην Sarah Jaffe, 2 Απριλίου, 2020.

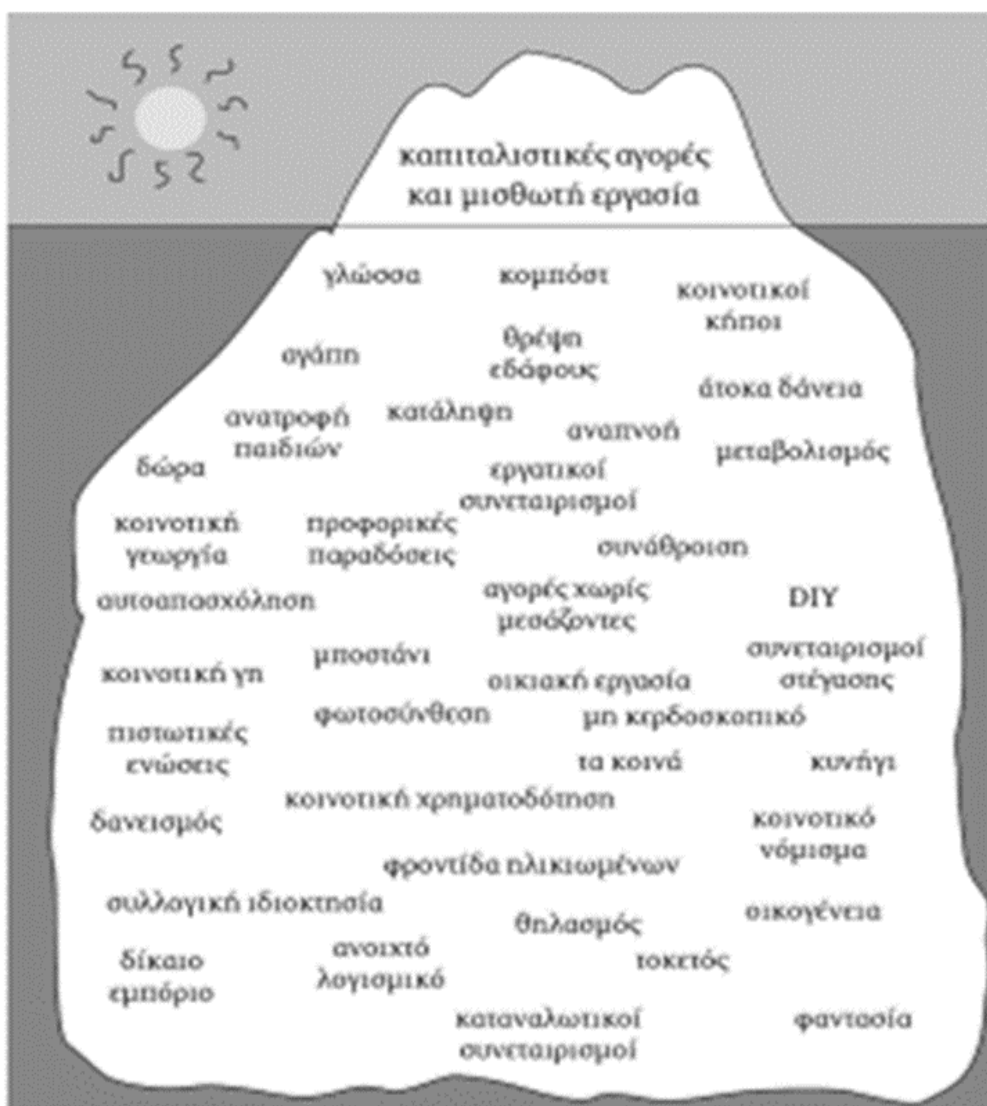
https://www.dissentmagazine.org/online_articles/social-reproduction-and-the-pandemic-with-tithi-bhattacharya

¹¹⁵ Έθνος (2019). Καραμεσίνη: Το 75% της μη αμειβόμενης εργασίας επιτελείται από γυναίκες.

Διαθέσιμο στο

https://www.ethnos.gr/Economy/article/25764/karamestinhto7525thsmhameibomenhsergasiasepiteleitaiapog_ynaikeis

Η οικιακή φροντίδα ειδικά σε περίοδο κρίσης, είτε αμείβεται είτε όχι, είναι πιο απαραίτητη και πολύτιμη από πολλές άλλες ακριβοπληρωμένες δραστηριότητες που προωθούνται ως εξέχουσες από το ισχύον καπιταλιστικό σύστημα. Η Gibson- Graham (2008, 2012, 2013, όπ. αναφ. στη Κούκη, 2022) παρουσιάζει με άλλη εκδοχή της οικονομίας όπου η λειτουργία της στηρίζεται τόσο στην υλική παραγωγή των αναγκαίων αγαθών για την κοινωνία, αλλά και στην αντίληψη μας για την οικονομία την κοινωνία και τις αξίες της. Σε μια προσπάθεια να εξηγήσει, τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος, η συγγραφέας εισάγει την έννοια του καπιταλοκεντρισμού: της αναγωγής όλων των οικονομικών δραστηριοτήτων στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ως αδιαμφισβήτητο κυρίαρχο οικονομικό μοντέλο, ειδάλλως η θεώρησή τους ως εξαρτημένες, υποδεέστερες ή πιο αδύναμες από αυτόν.

Εικόνα 2: Το παγόβουνο των GibsonGraham (μτφρ. Χαρά Κούκη)

Κατ' επέκταση οι μη καπιταλιστικές δραστηριότητες (νοικοκυριό, άτυπη οικονομία, εναλλακτικά εγχειρήματα) θεωρούνται εκ των προτέρων πιο αδύναμες καταδικασμένες σε αποτυχία ή ενσωμάτωση. Η Gibson-Graham (2006a:70) αναπαριστά την οικονομία ως παγόβουνο (εικόνα 2) επιδιώκοντας να αναδείξει το πλήθος των αόρατων- κάτω από την ίσαλο γραμμή- οικονομιών που συμβάλλουν στην ευημερία μας σε αντίθεση με τις οικονομικές δραστηριότητες πάνω από την ίσαλο γραμμή που είναι ορατές σε μια «καπιταλιστική οικονομία». Για την Gibson-Graham, όπως αναφέρει ο Γριτζάς (2015:81) το ενδιαφέρον μας - πολιτικό και στρατηγικό - για τη δημιουργία ποικίλων οικονομιών έγκειται στην «οικοδόμηση οικονομιών της κοινότητας [...] (που είναι) ένας ηθικός και πολιτικός χώρος αποφάσεων [...] κενός [...] ώστε η διαδικασία οικοδόμησής τους να είναι δημοκρατική και πειραματική». Συνακόλουθα, αναφέρει (Gibson-Graham, 2006b) ότι δεν υπάρχει μοντέλο-πρότυπο «τέλειας κοινότητας» και υιοθετώντας την αντίληψη ότι μια κοινότητα είναι η «από κοινού ύπαρξη» Gibson-Graham (2006a), υποστηρίζει ότι «η κοινότητα οφείλει να είναι το αποτέλεσμα της διαδικασίας και όχι η βάση της» στο πλαίσιο των οικονομιών κοινότητας. Η κρίση των τελευταίων ετών έφερε στην επιφάνεια τη βεβαιότητα πως αυτό που κρατάει τους ανθρώπους και τις κοινότητές μας ζωντανές δεν είναι αποκλειστικά η παραγωγή «καταναλωτικών αγαθών», αλλά και αυτή η έγνοια και η εργασία φροντίδας των άλλων, η αίσθηση αλληλεξάρτησής μας από τα μέλη της κοινότητάς μας και όχι η επιθυμία να ξεχωρίζουμε από αυτά (Graeber 2018).

Κεφάλαιο 3

Κ.Αλ.Ο και Τρίτη ηλικία

3.1 Η Κ.Αλ.Ο ως προτεινόμενη εναλλακτική προσέγγιση στις επιπτώσεις της κρίσης

Η οικονομική ύφεση υποκινεί την ανάληψη πρωτοβουλιών από την Κ.Αλ.Ο σε πλήρωση του κενού που απέτυχε να καλύψει ένα αποσαθρωμένο κράτος πρόνοιας στη δεδομένη συγκυρία. Η Κ.Αλ.Ο εμφανίστηκε ως προτεινόμενη λύση στα αναδυόμενα προβλήματα της κρίσης έχοντας ήδη δώσει «δείγματα γραφής» για την ανθεκτικότητα και την αποτελεσματικότητα των αλληλέγγυων εγχειρημάτων της σε συνθήκες απρόβλεπτων διαστάσεων και εξελίξεων. Σχετική έρευνα περιόδου ανέδειξε την οικονομική κρίση σε ποσοστό 25,7% ως πρωτεύουσα αιτία ανάδυσης και πολλαπλασιασμού των συνεργατικών σχημάτων (Βαρβαρούσης, Καλλής, 2021). Και επιπλέον μια κοινωνία σε κρίση είτε α) έχει απωλέσει την κρατική μέριμνα. Για παράδειγμα η περίθαλψη και η φροντίδα ευπαθών¹¹⁶ ομάδων «μετατίθεται» στο σπίτι λόγω της αδυναμίας των δημόσιων νοσοκομείων να καλύψουν ανάγκες, οι κρατικές υποδομές λίγες και επομένως ανεπαρκείς για τη φροντίδα ορισμένων ηλικιακών ομάδων (ηλικιωμένων, βρεφών, παιδιών προσχολικής ηλικίας) β) είτε καλείται να ανταποκριθεί σε νέες και διαφοροποιημένες ανάγκες όπως αυτές διαμορφώνονται στη παρούσα συγκυρία καθώς οριοθετούνται εκ νέου τα πεδία των συναισθημάτων υπό το βάρος των ποικίλων συνεπειών μιας κρίσης (οικονομική ανέχεια, ανεργία συντρόφων, αυξημένη ενδοοικογενειακή και έμφυλη βία, χρέη, απογοητευμένοι άνθρωποι που πρέπει να παρηγορηθούν).

Δεδομένου ότι για τους ηλικιωμένους είναι αναγκαίο ένα περιβάλλον φιλικό¹¹⁷ και υποστηρικτικό προκειμένου να διατηρήσουν την αυτονομία και ανεξαρτησία τους, ο τρόπος και ο τόπος διαβίωσης είναι πολύ σημαντικοί γιατί θα προσφέρουν προσαρμοσμένα στην ηλικία περιβάλλοντα, επιτρέποντάς τους να ζουν με αξιοπρέπεια και να μετακινούνται με ασφάλεια. Επιπρόσθετα θα ενισχύσουν τη μετάβαση από την ιδρυματική φροντίδα τους, όπου υπάρχει, σε υπηρεσίες που βασίζονται στην κοινότητα που έχει τη δυνατότητα να άρει τον κοινωνικό αποκλεισμό από τον οποίο απειλούνται. Σύμφωνα με την «Πράσινη Βίβλο

¹¹⁶ Στις ευάλωτες ομάδες ανήκουν άτομα ιδίως με αναπηρίες, με προβλήματα ψυχικής υγείας ή νοητικής υστέρησης και άτομα εξαρτημένα ή απεξαρτημένα από ουσίες ενώ στις ειδικές (ν.4019/2011)

¹¹⁷ Το φιλικό προς τους ηλικιωμένους περιβάλλον αναφέρεται στη προσβασιμότητα (φυσική και οικονομική) στη ποιοτική στέγαση και φροντίδα σε επίπεδο τοπικής κοινότητας

για την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική» (1993β:21), «κοινωνικός αποκλεισμός δεν σημαίνει μόνο ανεπαρκές εισόδημα [...] εκδηλώνεται σε πεδία όπως η στέγαση, η εκπαίδευση, η υγεία και η πρόσβαση σε υπηρεσίες. Θίγει άτομα αλλά και κοινωνικές ομάδες που αποτελούν αντικείμενο διάκρισης, διαχωρισμού ή εξασθένησης των παραδοσιακών μορφών κοινωνικών σχέσεων [...] και ενέχει τον κίνδυνο μιας κατακερματισμένης κοινωνίας»¹¹⁸.

Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη α) το σοβαρό οικονομικό πλήγμα που έχει υποστεί τελευταία η ελληνική κοινωνία και ιδιαίτερα το πιο ευάλωτο τμήμα της (που ανήκουν οι ηλικιωμένοι) β) την απουσία των απαιτούμενων υποστηρικτικών, κρατικών θεσμών και δομών για απόδοση στους ηλικιωμένους μιας ποιοτικής ζωής μέσα από κάθε δυνατή ενθάρρυνση και παρέμβαση ώστε να παραμείνουν ενεργοί, δραστήριοι, κοινωνικοποιημένοι και κοινωνικά χρήσιμοι β) την πιθανότητα και «ελπίδα» η κοινωνία μας να μην μπορέσει να επανέλθει στον πρότερο καταστροφικό τρόπο ζωής που ασκούσε και να επιχειρήσει εναλλακτικά προς ένα «ανθρωποκεντρικό» μέλλον, ανεξάρτητα από την στρατηγική επανόδου που θα επιλεγεί και γ) την προϋπάρχουσα ευεργετική και αποτελεσματική παρουσία των εγχειρημάτων Κ.Αλ.Ο σε δύσκολες συγκυρίες, *χρειαζόμαστε επειγόντως* το μπόλιασμα στην «κοινωνία και οικονομία των ηλικιωμένων» με τέτοιες εναλλακτικές για να ριζώσουν και να πολλαπλασιαστούν και να οργανωθούν στην τοπική κοινωνία με ιδιαίτερο τρόπο (ανοικτή πληροφόρηση, αρχές αυτοδιαχείρισης, συνεργασία μεταξύ ισότιμων μερών και διαμοιρασμός των κανόνων) απόκρισης σε διαφοροποιημένες ανάγκες (Κούκη, 2022). *Χρειαζόμαστε επίσης* τις «ευσύνοπτες» αυτές δράσεις της κοινωνίας των πολιτών (τοπικά δίκτυα αλληλεγγύης, εθελοντισμός σε επίπεδο γειτονιάς, κινηματικές ομάδες πολιτών) που διαφοροποιούνται σε σχέση με στοιχεία που αφορούν «τον τοπικό χαρακτήρα των φορέων, τη συσχέτιση με τον πολιτικό ακτιβισμό και ορισμένες φορές την *ad hoc* δραστηριοποίηση» (Αφουξενίδης & Γαρδίκη, 2014:36-37).

3.2 Εναλλακτικές προσεγγίσεις Κ.Αλ.Ο

3.2.1 Συνεργατική οικονομία και κατοικία: Συνεργατικές Πλατφόρμες

Τα εγχειρήματα Κ.Αλ.Ο συνδιαλέγονται με τα κοινά στο χώρο των συνεταιριστικών πλατφόρμων (Τζέκου & Βραγοτέρης & Γριτζάς, 2022). Η οικονομία διαμοιρασμού

¹¹⁸ <https://op.europa.eu/el/publication-detail/-/publication/434c867b-615c-45bc-950b-2512022c2e8b>

ενσωματώνεται όλο και περισσότερο στην καθημερινή ζωή μας. Η ευκολία στη χρήση και εφαρμογή τους έχουν καταστήσει τις εμπορικές ψηφιακές πλατφόρμες, (π.χ. Airbnb), αναπόσπαστο μέρος της καθημερινότητάς μας αλλά και της ψηφιακής οικονομίας. Η άνοδος της εύκολης πρόσβασης στο Διαδίκτυο και των τεχνολογιών που σχετίζονται με αυτό σε συνδυασμό με την άνοδο της οικονομίας διαμοιρασμού μέσω του υπάρχοντος εμπορικού συστήματος συνέβαλαν στη δημιουργία αυτών των εμπορικών πλατφόρμων (Airbnb κ.ά.). Στην αρχική της εκδοχή η οικονομία του διαμοιρασμού φιλοδοξούσε να καταστεί ένα νέο παραγωγικό μοντέλο περιβαλλοντικά βιώσιμο, οικονομικά προσοδοφόρο, κοινωνικά αλληλέγγυο και αναζωογονητικό για τις κοινότητες (Botsman & Rogers, 2010, όπ. αναφ. στο Foramitti, Βαρβαρούσης & Καλλής, 2020). Στην πορεία όμως κατέληξε να εκπροσωπείται από πολυεθνικούς κολοσσούς (Uber, Airbnb) και να αποκτά χαρακτηριστικά καπιταλιστικής διαχείρισης, όπως επισφαλείζ νέες μορφές χαμηλής αμειβόμενης εργασίας (Slee, 2017, όπ. αναφ. στο Foramitti et al, 2020), ενθάρρυνση κοινωνικών ανισοτήτων και φυλετικών διακρίσεων (Frenken & Schor, 2017, όπ. αναφ. στο Foramitti et al, 2020), έλλειψη διαφάνειας, αξιοπιστίας και συνεργασίας (Foramitti et al, 2020).

Ως συνεργατικές πλατφόρμες ενδεικτικά αναφέρονται *fairbnb, couchsurfing, wwoofing, digital cooperativism, Senior cohousing communities*.

Η πλατφόρμα **fairbnb**, αναδύθηκε ως ανάχωμα στις αρνητικές επιπτώσεις του μαζικού τουρισμού και στην κερδοφορία από τις τοπικές οικονομίες και ως πυλώνας σταθερότητας μιας ευημερεύουσας κοινωνικής επιχείρησης. Το FairBnB είναι μια κοινότητα ακτιβιστών, προγραμματιστών και ερευνητών που προσφέρει διακοπές βραχυχρόνιας διάρκειας μέσω της ενοικίασης στέγης από μια ψηφιακή πλατφόρμα. Βασική επιδίωξη του συνεργατικού εγχειρήματος είναι η μετάβαση από ένα κερδοφόρο μοντέλο ενοικίασης ικανό να δημιουργήσει αλλά και να εντείνει ανισότητες στην τοπική κοινωνία σε ένα μοντέλο συνεργατικής οικονομίας, όπου η κοινότητα και οι ανάγκες της θα έχουν τον πρώτο και κυρίαρχο ρόλο. Ως συνεταιρισμός φέρει όλα τα πλεονεκτήματα του συνεταιριστικού μοντέλου συνοψίζοντας ένα αναγεννητικό και πιο υπεύθυνο τουριστικό μοντέλο και προσφέροντας στους εμπλεκόμενους (ταξιδιώτες και κατοίκους) ευκαιρίες «συνδιαμόρφωσης». Τοποθετεί τον άνθρωπο υπεράνω όλων, επαγγέλλεται ηθικό και υπεύθυνο τουρισμό, πιο αυθεντικές ταξιδιωτικές εμπειρίες.

Η πλατφόρμα **Couchsurfing**, που ιδρύθηκε το 2003, ήταν κάποτε η μεγαλύτερη σε φιλοξενία και κοινωνική υπηρεσία στον κόσμο υπηρεσία δικτύωσης. Σήμερα είναι μια κοινότητα που βασίζεται στην ανταλλαγή φιλοξενίας, στην επιθυμία κάποιου να συμμετέχει στην καθημερινότητα ενός ή περισσότερων ανθρώπων κατά τη διάρκεια μιας φιλοξενίας. Αυτός ο ιδιαίτερος τρόπος «ταξιδιού», αντιπροσωπεύει πρώτιστα μια φιλοσοφία ζωής που βασίζεται στην κοινή χρήση και την επιθυμία ανταλλαγής. Το άτομο στο οποίο παρέχεται δωρεάν διαμονή, προσαρμόζεται στον τρόπο ζωής του οικοδεσπότη, σεβόμενο τις οδηγίες και τους κανόνες του. Αλλά και η επιλογή ενός οικοδεσπότη με παρόμοιες αξίες και ενδιαφέροντα είναι εξίσου σημαντική ώστε να δημιουργείται «χώρος» για συνύπαρξη ουσιαστική και μοίρασμα. Οι couchsurfers ενώνουν τις προσπάθειές τους, συνδιαμορφώνουν ένα πλαίσιο λειτουργίας, υιοθετούν πρότυπα συμπεριφοράς, αλληλοεπιδρούν μεταξύ τους. Η επίκληση στο εξαρχής συμφωνημένο και ξεκάθαρο πλαίσιο αρχών, αξιών και στόχων της κοινότητας, η ουσιαστική και ειλικρινής επικοινωνία, η αμοιβαιότητα και ο αλληλοσεβασμός θα βοηθήσουν στην επίλυση τυχόν προβλημάτων. Η εμπειρία των μελών μεταλαμπαδεύεται εθελοντικά στα νεότερα μέλη που εκπαιδεύονται στις αξίες και αρχές της κοινότητας.

Η πλατφόρμα **Wwoofing**¹¹⁹ Η ιδρυτική ιδέα ανήκει στην Sue Coppard που επινόησε έναν τρόπο γεωργικής εργασίας προωθώντας την ως «*Σαββατοκύριακα εργασίας στις φάρμες*»: μια συμφωνία μεταξύ αγροτών και κατοίκων αστικών περιοχών που διέκριναν σε ένα τέτοιο εγχείρημα μια ευκαιρία να διαφύγουν στην ύπαιθρο τα Σαββατοκύριακα δωρεάν¹²⁰ με αντάλλαγμα εργασία στο αγρόκτημα διαμονής τους. Στη συνέχεια το πρόγραμμα επεκτάθηκε ιδιαίτερα όταν τα συμβαλλόμενα μέρη εξετίμησαν τα πολλαπλά οφέλη του εγχειρήματος: για τους αγρότες πολύτιμο επιχειρηματικό δυναμικό, για τους WWOOFERS πολιτιστική και εκπαιδευτική εμπειρία, επικεντρωμένη στη βιολογική γεωργία και τη βιώσιμη διαβίωση. Στο επίκεντρο της διαδικασίας εντοπίζεται ο πρωτεύων ρόλος της διατήρησης του πνεύματος αλληλοβοήθειας, της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και της προστασίας από πιθανές καταχρήσεις της λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος (π.χ. αδήλωτη εργασία). Τα άτομα επιλέγουν να ενταχθούν για διάφορους λόγους (ανάγκη επιστροφής στη φύση, απόκτηση γνώσης, αλλαγής τρόπου ζωής, αναζητώντας εναλλακτική αλληλέγγυα συμβίωση στο πλαίσιο της κοινοτικής ζωής, εξερεύνηση διαφορετικών

¹¹⁹ <https://wwoof.net/about/>

¹²⁰ ως αντάλλαγμα για τις γεωργικές ή άλλες εργασίες παρέχεται κρεβάτι και διατροφή

περιοχών, χωρών και πολιτισμών). Το wwoofing απευθύνεται σε ανθρώπους κάθε ηλικίας, εθνικότητας, κοινωνικού στρώματος και επαγγέλματος που επιθυμούν να βοηθήσουν και να μάθουν¹²¹.

Senior Cohousing

Το Cohousing είναι ένας συνεργατικός τρόπος ζωής που περιλαμβάνει τη δημιουργία μιας αυτοδιαχειριζόμενης κοινότητας. Η συγκατοίκηση αυτή βασίζεται στην αλληλεγγύη και στην αναζήτηση κοινωνικής συνοχής, απαιτεί την υποστήριξη ενός συνεκτικού κοινωνικο-κοινοτικού δικτύου στο οποίο «οι συγκατοίκοι» συμμετέχουν ενεργά. Χωροταξικά η κοινότητα αυτή διαμορφώνεται γύρω από πολλαπλά σπίτια (το κάθε άτομο έχει το δικό του σπίτι) ή μεμονωμένα κτίρια με διαφορετικούς κοινόχρηστους χώρους όπου λαμβάνει χώρα η κοινωνική και κοινοτική ζωή. Συνήθως οι κατοικίες, προσαρμοσμένες και σχεδιασμένες στις εκάστοτε ανάγκες των «συννοικούντων» δεν ανήκουν στα άτομα (που είναι χρήστες τους όσο ζουν) αλλά στην κοινότητα.

Η πιο διαδεδομένη σήμερα εκδοχή του είναι το Senior Cohousing απευθύνεται σε άτομα άνω των 55 ετών ανταποκρινόμενη σε μια προσπάθεια της κοινωνίας να προστατέψει την πολυπληθή Τρίτη ηλικία από επείγουσες ρωγμές στην συνοχή και ευημερία της που απειλείται από μοναξιά ως συνέπεια της κοινωνικής απομόνωσης και ενίοτε της φτώχειας. Οι συγκατοίκοι συνήθως μοιράζονται κοινά ενδιαφέροντα, δραστηριότητες και στόχους αφιερώνοντας σε αυτά περισσότερο χρόνο απαλλαγμένοι από φροντίδες και οικογενειακές ευθύνες τυπικές που άλλοτε απορροφούσαν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους (φροντίδα παιδιών ή άλλων ενηλίκων). Η διάθεση των κατοικιών επικεντρώνεται κυρίως σε ενεργούς ηλικιωμένους χωρίς διακρίσεις υπό την προϋπόθεση να μπορούν να συμβάλουν στις συνολικές ανάγκες της κοινότητας βοηθώντας στη λειτουργία της γειτονιάς. Μιας γειτονιάς που συνδημιουργείται από τους κατοίκους και διαφέρει σημαντικά ως προς το σχεδιασμό και τη χρήση από μία αντίστοιχη συμβατική.

Digital cooperativism (Ψηφιακοί Συνεταιρισμοί)

Η πλατφόρμα Airbnb ξεκίνησε ως πλατφόρμα peer-to-peer (P2P) συνδέοντας ταξιδιώτες με άτομα που μπορούσαν να τους διαθέσουν χώρο διαμονής προς ενοικίαση. Η αυξημένη χρήση και η εξέχουσα δημοτικότητα της της παρείχαν «εύκολο» ψηφιακό εισόδημα και

¹²¹ <https://petergreenberg.com/2011/07/19/wwoof-founder-sue-coppard-pier-to-peer-interview/>

πλήθος κοινωνικών αντιδράσεων λόγω των αρνητικών επιπτώσεων τους στη τοπική κοινωνία. Οι ιδιοκτήτες της πλατφόρμας αδιαφορούν για την επίδρασή της στην αστική αταξία (μείωση διαθεσιμότητας των τοπικών κατοικιών, διάρρηξη κοινωνικού ιστού στις γειτονιές, αύξηση απάτης και φοροδιαφυγής). Ως αντίδραση στην ταχεία ανάπτυξη αυτών των εμπορικών πλατφόρμων, έχουν αναπτυχθεί διάφορα κινήματα προς μια οικονομία ψηφιακής κοινής χρήσης-συνεταιριστικές πλατφόρμες- που προστατεύει τα κοινά και τους ανθρώπους της.

Ο Scholz, που επινόησε τον όρο «συνεταιρισμοί πλατφόρμας», τον περιγράφει ως ένα μείγμα συνεταιρισμού πλούσιας κληρονομιάς, ψηφιακής οικονομίας, υπηρεσιών P2P που βασίζεται σε αξίες όπως η δικαιοσύνη, η δημοκρατία και η ισότητα, με στόχο να συνεπικουρεί τις κοινότητες προς τη βιωσιμότητα και τη δίκαιη εντός τους κατανομή του πλούτου (Scholz, 2014, McDonnell, Macknight & Donnelly, 2012, όπ. αναφ. στον Kleiss, 2019). Ο ίδιος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι πλατφόρμες θα πρέπει να «κλωνοποιήσουν την τεχνολογική καρδιά» των ήδη υπαρχόντων πλατφόρμων αλλάζοντας θεμελιώδεις αρχές και αξίες (μοντέλο ιδιοκτησίας, ενσωμάτωση δημοκρατικών αξιών) (Scholz, 2016).

3.2.2 Κοινωνική Κατοικία

Η Ελλάδα σήμερα αντιμετωπίζει αυξημένο στεγαστικό πρόβλημα. Η στεγαστική κρίση στην Ελλάδα, όπως δήλωσε σε σχετική συνέντευξη ο τέως πρωθυπουργός κ Τσίπρας, είναι πολυπαραγοντική, με κυριότερους παράγοντες τη σχέση εξόδων στέγασης-εισοδήματος νοικοκυριού, τα «κόκκινα δάνεια» και την απουσία δημοσίων πολιτικών για τη στέγαση. Τα έξοδα στέγασης (ενοίκιο ή δάνειο, λογαριασμοί κοινής ωφέλειας, κοινόχρηστα) απορροφούν το 40% - 50% του εισοδήματος ενός νοικοκυριού (IME ΓΣΕΒΕΕ) και ενώ τα κόκκινα δάνεια αυξάνονται ραγδαία συσσωρεύοντας μεγάλο ανενεργό στεγαστικό απόθεμα, η απουσία ουσιαστικής στεγαστικής πολιτικής, η λειτουργία της οικονομίας του διαμοιρασμού (AirBnb) και η αύξηση των τιμών ακινήτων και των ενοικίων επιδεινώνουν την ήδη επιβαρυσμένη κατάσταση.

Αν και η γενική τάση διεθνώς είναι η μείωση του δημόσιου αποθέματος των προς ενοικίαση κατοικιών μέσω πώλησης, κατεδάφισης ή αναβάθμισης, εντούτοις στην Ελλάδα η κατάσταση περιπλέκεται λόγω έλλειψης υποδομών κοινωνικής στέγασης και θεσμών, παράδοσης και τεχνογνωσίας για τις απαιτούμενες διαδικασίες και λόγω μακρόχρονης απουσίας του στεγαστικού ζητήματος από την πολιτική και κοινωνική ατζέντα.

Λαμβάνοντας υπόψη λοιπόν τη λειτουργία της αγοράς κατοικίας αλλά και την ιδιαιτερότητα του οικιστικού αποθέματος στην Ελλάδα επιδιώκονται επιλογές προστασίας της στέγασης από την κερδοσκοπική λειτουργία της αγοράς που αναπαράγει ανισότητες και αποκλεισμούς (Σιατίτσα, 2015). Χρειαζόμαστε πολιτικές που να επιτρέπουν τη συνεταιριστική αλλά και τη συλλογική στέγαση. Χρειαζόμαστε επίσης «αρχιτέκτονες» με φαντασία και όραμα που μπορούν να δημιουργήσουν και να συνδέσουν κοινούς και αλληλέγγυους «τόπους» για την κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών και να δώσουν ζωή μετατρέποντας εγκαταλελειμμένα οικόπεδα σε αστικούς κήπους και πάρκα (π.χ. αυτοδιαχειριζόμενο Πάρκο Ναβαρίνου στα Εξάρχεια).¹²²

Κοινωνικά η δημιουργία και παρουσία τέτοιων κοινοτικών τρόπων ζωής συμβάλλει στην αναζωογόνηση εγκαταλελειμμένων ή αραιοκατοικημένων περιοχών. Κυρίως όμως συμβάλλει στη μείωση σημαντικών κοινωνικών προβλημάτων καλύπτοντας ζητήματα που αφορούν τη μοναξιά των ανθρώπων και την ανάγκη τους για φροντίδα, χωρίς εκπτώσεις στην ατομική τους ανεξαρτησία και αξιοπρέπεια δημιουργώντας παράλληλα μια συνεργατική κουλτούρα και έναν αλληλέγγυο κοινό δεσμό. Και προς τούτο χρειαζόμαστε τόπους και σχέσεις υπέρβασης της μοναξιάς και ενθάρρυνσης επανόδου μιας «απαγορευμένης» λόγω πανδημίας κοινωνικοποίησης που άλλοτε ασκούσαν στον μεν αστικό χώρο στα ΚΑΠΗ και στις Λέσχες Φιλίας, στη δε ύπαιθρο στις γειτονιές και στα καφενεία, τόπους συνάντησης, οικειότητας και κοινωνικής ζωής.

Τα αυτοδιαχειριζόμενα συνεταιριστικά προγράμματα κοινωνικής στέγασης βρίσκονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος προτείνοντας την επαναχρησιμοποίηση και την κοινωνική ιδιοποίηση χιλιάδων κενών ακινήτων. Το νέο στεγαστικό απόθεμα (ΠΟΣ), δύναται να δημιουργηθεί -με παρέμβαση του κράτους- από α) τα εγκαταλελειμμένα κτίρια ιδιωτών προς διάθεση για ενοικίαση έναντι κινήτρων, εξασφαλίσεων και κρατικών παροχών¹²³ και β) τα ανεκμετάλλευτα κτίρια του Δημοσίου, της Εκκλησίας και μη κερδοσκοπικών φορέων κοινωφελούς σκοπού. Επομένως, Η αποκατάσταση και διαχείριση των κτιρίων προτείνεται

¹²² Ελεύθερο, αυτοδιαχειριζόμενο πάρκο, τόπος δημιουργίας, χειραφέτησης και αντίστασης, ανοιχτός σε διάφορες δράσεις, ένας κήπος της γειτονιάς που φιλοξενεί μέρος της κοινωνικής ζωής των κατοίκων λειτουργώντας ως τόπος παιχνιδιού, συνέντευξης και επικοινωνίας, άθλησης, δημιουργίας και προβληματισμού, προσιτό σε όλους χωρίς διακρίσεις (ηλικίας, καταγωγής, μορφωτικού επιπέδου, κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης).

¹²³ Ενδεικτικά κίνητρα αφορούν φορελαφρύνσεις, κατάργηση ΕΝΦΙΑ, ενεργειακή αναβάθμιση ακινήτου, εγγύηση καλής κατάστασης και ανακαίνιση του ακινήτου μετά τη λήξη της παραχώρησης, εξασφάλιση καταβολής ενοικίου, επιδότηση βασικού κόστους επισκευής κλειστών διαμερισμάτων

να αναληφθεί από αλληλέγγυα εγχειρήματα (π.χ. συνεργατική επιχείρηση μαστόρων *Κοληγιά*¹²⁴, συνεργατικούς συνεταιρισμούς) ή δομές Κ.Αλ.Ο με συμμετέχοντες μελλοντικούς δικαιούχους και ανέργους επαγγελματίες του οικοδομικού κλάδου και νέων κοινωνικών και ατομικών σχέσεων. Εκτός των άλλων, στο πλαίσιο δημοσίων πολιτικών απαραίτητων για μια συλλογική λύση, θα ήταν ευεργετικό και ελπιδοφόρο ένα μικρό ποσοστό «επιδότησης κατοικίας», διαθέσιμης για συνεργατική και συνεταιριστική στέγαση ηλικιωμένων με πρωτοβουλία των δήμων και σε ποσοστό αναλογικό του πλήθους των ηλικιωμένων που ο εκάστοτε δήμος φιλοξενεί.

3.2.2 Κοινωνική Απασχόληση

Στην Ελλάδα η οικονομική κρίση και συνακόλουθα η πανδημία προκάλεσαν εργασιακή ανασφάλεια προκαλώντας κρίσεις άγχους, ψυχολογικά προβλήματα, φτώχεια, φόβο και επισφάλεια. Παράλληλα επιτάχυναν διαδικασίες και πρακτικές: μειώσεις εισοδημάτων, αναστολές συμβάσεων, απολύσεις, ανεργία, ελάχιστα ή μηδενικά εισοδήματα σε ορισμένους κλάδους, άνθηση της «μαύρης οικονομίας», ευέλικτη και εξ αποστάσεως εργασία. Όλες αυτές οι μεταβολές διέρρηξαν το προσωπικό χωρο-χρόνο αλλά και τον κοινωνικό ιστό και διεύρυναν επικίνδυνα το χάσμα των υφιστάμενων κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων. Αυτή η «μετατόπιση της οικονομίας από την πλήρη απασχόληση στη μερική ή στην προσωρινή απασχόληση» σε συνδυασμό με τα «φαινόμενα της υπο-απασχόλησης και της ανεργίας» δημιούργησε την ανάγκη του επαναπροσδιορισμού και της εκ νέου νοηματοδότησης της έννοιας της εργασίας στη σημερινή συγκυρία (Αφουξενίδης & Πέτρου & Καβουλάκος, 2020:7).

Ένας πρωτεύων λόγος ανάπτυξης της Κ.Αλ.Ο αφορά την αδιαμφισβήτητη συμβολή της στη δημιουργία νέων, συχνά καινοτόμων, κοινωνικών επιχειρήσεων οι οποίες εξελισσόμενες εμπλουτίζουν τους στόχους τους προς τη συνολική ευημερία της κοινότητας. Υπό το πρίσμα αυτό δημιουργήθηκαν οι κοινωνικές επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης με κύρια αποστολή την είσοδο στην αγορά εργασίας ατόμων και ομάδων κοινωνικά αποκλεισμένων (Ζαϊμάκης & Νικολαΐδης, 2022). Ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα της Κ.Αλ.Ο είναι η τοπικότητα, η ικανότητά της να διευκολύνει την υπέρβαση εμποδίων για ένταξη στην αγορά εργασίας για άτομα που μειονεκτούν, είναι οργανωμένη και κοινωνικά

¹²⁴ Συνεργατική επιχείρηση μαστόρων που λειτουργεί στη βάση της ισότιμης συνεργασίας και της διατήρησης του συλλογικού πνεύματος στις κατασκευαστικές εργασίες παρέχοντας τεχνικές εργασίες παντός τύπου για κατοικίες και επαγγελματικούς χώρους

προσανατολισμένη στο να αποκρίνεται σε ανάγκες ευπαθών ομάδων, υποβαθμισμένων περιοχών και γειτονιών, αποτελεί ζωντανό παράδειγμα ότι η δραστηριοποίηση των ανθρώπων προσφέρει τη δυνατότητα αλλαγής της ζωής τους, δημιουργεί στους ανθρώπους την αίσθηση, την εμπιστοσύνη ότι έχουν τη δυνατότητα να αδράξουν τις ευκαιρίες που παρουσιάζονται, καλλιεργεί τοπικά μοντέλα διακυβέρνησης που προωθούν την ένταξη και ενδυναμώνουν τις τοπικές κοινότητες. Παρά τις αναφερθείσες δυσκολίες στην Ελλάδα υπάρχουν άριστα παραδείγματα κοινωνικής επιχειρηματικότητας που καλύπτουν όλες τις οικονομικές δραστηριότητες. Ενδεικτικά αναφέρονται τα ακόλουθα

1. Εργοστάσιο *BIO.ME* (Θεσσαλονίκη). Εγκαταλελειμμένο και σε αχρησία επαναλειτούργησε όταν οι εργαζόμενοι -την περίοδο της κρίσης -αποφάσισαν να το επαναλειτουργήσουν μέσω μιας συμμετοχικής προσέγγισης

2. *Bios Coop* (Θεσσαλονίκη). Ιδρύθηκε το 2011 ως ένας κοινωνικός καταναλωτικός συνεταιρισμός. Στη συνέχεια ο συνεταιρισμός άνοιξε ένα super market βασισμένο αποκλειστικά στην πρακτική, ηθική και οικονομική υποστήριξη των μελών του και υποστηρικτικό δίκτυο αναδεικνύοντας την τοπική παραγωγή (Varvarousis & Tsitsirigkos, 2019).

3. *ΣΥΝΑΛΛΟΙΣ* (Αθήνα). Συνεταιρισμός εργαζομένων. Ιδρύθηκε το 2011 από μέλη του προηγούμενου συνεταιριστικού εγχειρήματος «Σπόρος» (2004-2012), μιας εθελοντικής κοινότητας -μέσω της νομικής μορφής ενός συνεταιρισμού- που κατά βάση προωθούσε καφέ απευθείας από το κίνημα των Ζαπατίστας στο Μεξικό. Η συλλογικότητα του «Σπόρου», πρωτοπόρα στο πεδίο της Κ.Αλ.Ο., συνιστούσε ένα διαφορετικό μοντέλο διακίνησης προϊόντων με βασικούς στόχους το δίκαιο εμπόριο, την δημοκρατική οργάνωση της συλλογικής εργασίας και την προώθηση εναλλακτικών μοντέλων συμμετοχικής κατανάλωσης (Βαρκαρόλης, 2012: 67). Το εγχείρημα του «Σπόρου» αποτέλεσε ένα πρώτο παράδειγμα Κ.Αλ.Ο. λειτούργησε προπλάσματικά ώστε να αναπτυχθούν και άλλες πρωτοβουλίες και συλλογικότητες υιοθετώντας τις αρχές και τον τρόπο λειτουργίας του (π.χ. η κολεκτίβα εργασίας το «Παγκάκι» (2010). Όσον αφορά τον κοινωνικό αντίκτυπο του «ΣΥΝΑΛΛΟΙΣ» θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι είναι διττός. Βασική προσδοκία των εργαζομένων αποτελεί η εξασφάλιση της αξιοπρεπούς ανταμοιβής της εργασίας και η κοινωνικοποίηση του πλεονάσματος είτε μέσω ένταξης νέων μελών-εργαζομένων στο

εγχείρημα, είτε μειώνοντας τις τιμές πώλησης των προϊόντων, είτε ενισχύοντας συγγενή εγχειρήματα Κ.Αλ.Ο.

3.3 Κ.Αλ.Ο και εναλλακτική διαχείριση της Τρίτης ηλικίας

3.3.1 Συνεργατική κατοικία

Η διαχείριση και καταπολέμηση της μοναξιάς των ηλικιωμένων προϋποθέτει αλληλέγγυες συμβιώσεις. Η συνειδητοποίηση αυτή κινητοποίησε πολιτικές ενεργούς γήρανσης παγκοσμίως. Σχετικά προγράμματα συναντάμε στη Γαλλία όπου το 2015 προωθήθηκε ένα Πρόγραμμα διαγενεακής αλληλεγγύης μέσω του εγχειρήματος «Μια στέγη, δύο γενιές»¹²⁵ προσβλέποντας στη συγκατοίκηση ηλικιωμένων με νέους φοιτητές ή ανέργους. Το Πρόγραμμα προέβλεπε δωρεάν ή με ελάχιστο κόστος, διαμονή στα σπίτια των ηλικιωμένων οικοδεσποτών με αντάλλαγμα τη συνοδεία στις εξόδους τους ή απλά συντροφιά.

Η «διαγενεακή συνοικία» *Generations*¹²⁶ -μοναδική στον κόσμο- δημιουργήθηκε το 2002 με σύμπραξη του γαλλικού δήμου Saint Apollinaire και της τοπικής ομοσπονδίας βοήθειας στο σπίτι. Αλλά και στην Ιαπωνία- μια χώρα πολυπληθή σε ηλικιωμένους- τέθηκε σε εφαρμογή (2014) το πρόγραμμα κατασκευής «χωριών ηλικιωμένων» στην ύπαιθρο, στοχεύοντας στην ενεργό γήρανση, στην κοινωνική ενδυνάμωση των ηλικιωμένων μέσω της συμμετοχής τους σε μια σειρά από δραστηριότητες και προσφοράς εθελοντικού έργου στην τοπική κοινωνία.

Αξίζει να αναφερθεί ότι στο παρισινό προάστιο του Montreuil δημιουργήθηκε το 2011 το *Maison des Babayagas* «το μοναδικό αυτοδιαχειριζόμενο γηροκομείο στον κόσμο». Η καινοτόμος ιδέα ανήκει στην Γαλλίδα ακτιβίστρια Thérèse Clerc. Πρόκειται για μια μορφή αυτοδιαχειριζόμενης συμμετοχικής στέγασης που προορίζεται για γυναίκες ηλικίας 60+ ετών που μοιράζονται κοινές αξίες και κοινούς χώρους. Το εγχείρημα αποτελεί μια εναλλακτική λύση σε μια προσπάθεια αναζήτησης πιο ανθρώπινης λύσης και απάντησης

¹²⁵ Άρθρο του Σπύρου Ζωνάκη στο Περιοδικό Δρόμου *Σχεδιά με τίτλο Γηρατειά, μια καινούρια αρχή*
<https://www.shedia.gr/news/2020/oct/01/ghrateia-mia-kainoyria-arxh/>

¹²⁶ Αποτελείται από 72 διαμερίσματα σε μικρές κοινωνικές πολυκατοικίες όπου προωθείται η συγκατοίκηση κατά το ήμισυ σε άτομα άνω των 60 ετών και το υπόλοιπο σε οικογένειες με παιδιά μικρά. Παρέχεται η δυνατότητα δωρεάν απόκτησης του διαμερίσματος υπό τον όρο συναίνεσης σε μια χάρτα καλής γειτνίασης και αλληλεγγύης προς τους ηλικιωμένους. Η συνοικία έχει παιδικό σταθμό, κέντρο ημέρας Alzheimer, αίθουσα παιχνιδιών και δραστηριότητες διαγενεακής απασχόλησης.

στην κατ' οίκον υποστήριξη, που συχνά οδηγεί σε εξάρτηση και απομόνωση καθώς και στην είσοδο σε οίκους ευγηρίας, των οποίων το κόστος ενίοτε είναι απαγορευτικό. Αυτή η καινοτόμος κατοικία-πρότυπο στέγασης ηλικιωμένων παρέχει μια πολιτική απάντηση σε κοινωνικά ζητήματα, όπως η γήρανση του πληθυσμού, η απομόνωση των ηλικιωμένων, η επισφάλεια ορισμένων συνταξιούχων κ.λπ. Οι ηλικιωμένες γυναίκες «συνέταιροι» συγκεντρώνονται για να αναλάβουν την ευθύνη της ζωής τους σε έναν τόπο ανοιχτό στην κοινωνία και την πόλη.

Τα σπίτια είναι ατομικά αλλά οργανωμένα με κοινόχρηστους χώρους που επιτρέπουν την ύπαρξη συλλογικών δραστηριοτήτων και αλληλοβοήθειας. Στα 21 από τα 25 διαμερίσματα του εξώροφου κτιρίου κατοικούν γυναίκες ηλικίας 60 έως 89 ετών που ενστερνίζονται αξίες, όπως αλληλοβοήθεια και αλληλεγγύη, ενώ στα εναπομείναντα 4 σπίτια κατοικούν νέοι στο πλαίσιο προώθησης των διαγενεακών ανταλλαγών. Κάθε ηλικιωμένη - συγκατοίκος είναι υπεύθυνη για τη στέγασή της, βοηθώντας παράλληλα αδύναμες οικονομικά «συγκατοίκους» να αποφύγουν ή να καθυστερήσουν την είσοδό τους σε οίκους ευγηρίας. Ο χώρος αυτός είναι αφιερωμένος στο μοίρασμα, στις ανταλλαγές και στις διάφορες δράσεις που εμπυχώνονται από τις ηλικιωμένες συγκατοίκους, από τους φιλικά προσκείμενους πολίτες, από τους νέους της γειτονιάς και τέλος από τους συλλόγους του Montreuil. Πλεονεκτήματα μιας τέτοιας «συγκατοίκησης» εκτός από το χαμηλό κόστος που την καθιστά δελεαστική επιλογή στέγασης πιο προσιτή για ηλικιωμένους, είναι α) η περαιτέρω εξοικονόμηση χρημάτων από την κοινή χρήση πραγμάτων, β) η ενσωματωμένη κοινωνική υποστήριξη γ) η κοινή χρήση χώρου, χρόνου και πόρων και τέλος δ) η αλληλοδιδασκτική μέθοδος «εκπαίδευσης» που αφορά στο «μοίρασμα της προίκας» που φέρνουν μαζί τους οι συγκατοίκοι ηλικιωμένοι (ταλέντα, δεξιότητες, ικανότητες) που διαχέεται και μοιράζεται ευεργετικά στη μικρή κοινότητα.

Στην Ελλάδα δεν γνωρίζω να υπάρχουν ανάλογα συνεργατικά σχήματα. Η εισαγωγή τους δυσχεραίνεται ή αναβάλλεται πολλαπλώς λόγω προκατάληψης και μη επαρκούς εξοικείωσης της ελληνικής κοινωνίας σε τέτοια σχήματα αλλά και λόγω του θεσμού της οικογενείας που παραμένει ακόμα σχετικά ισχυρός και κύριο σημείο αναφοράς των ηλικιωμένων. Δεδομένου όμως ότι υπάρχει έντονο στεγαστικό πρόβλημα, γνωρίζω από προσωπικό μου βίωμα, ότι σε πολλές «φοιτητοπόλεις» πολλοί ηλικιωμένοι μικροϊδιοκτήτες, έχοντας ένα πενιχρό εισόδημα καταφεύγουν στη αλληλέγγυα συγκατοίκηση με φοιτητές για να αποκτήσουν κυρίως ένα μικρό πρόσθετο εισόδημα,

μειώνοντας έτσι σημαντικά το οικονομικό κόστος ζωής τους και πολλαπλασιάζοντας τις ευκαιρίες για κοινωνικοποίηση και μοίρασμα.

Συνοψίζοντας όλες τις επείγουσες κοινωνικές ανάγκες ειδικά αυτές που αφορούν την Τρίτη ηλικία η Κ.Αλ.Ο μέσω των εναλλακτικών εγχειρημάτων της καλείται να πράξει αυτό που της δίνει το συγκριτικό της πλεονέκτημα στο κοινωνικό γίγνεσθαι: να συμβάλει στην αντιμετώπιση της στεγαστικής κρίσης αλλά και του κοινωνικού αποκλεισμού των ηλικιωμένων στη βάση των αρχών και των αξιών της αντιμετωπίζοντας αυτές τις οξείες κοινωνικές ανάγκες και παράλληλα προστατεύοντας το οικιστικό απόθεμα από την απαξίωση του κτισμένου και της ιδιοκτησίας. Και θα το πράξει αυτό συνεπικουρούμενη από δημόσιες πολιτικές υποστηρικτικές και απαραίτητες για την έκβαση του εγχειρήματος.

3.3.2 Συνεργατική απασχόληση

Οι συνεταιρισμοί εργαζομένων, μια από τις πιο σύγχρονες εκφάνσεις των κοινών, είναι μια εναλλακτική επιλογή μέλλοντος στο πεδίο της απασχόλησης των ηλικιωμένων γιατί επιδιώκει πόρους τους οποίους θα επενδύσει συλλογικά ή σε μια κοινότητα» (Τζέκου κ.ά., 2022). Ως συνεταιρισμοί, δημιουργούνται οικειοθελώς, ανήκουν και ελέγχονται από τους εργαζόμενους/συνιδιοκτήτες στοχεύοντας σε αμοιβαία οφέλη διανέμοντας το προϊόν της συλλογικής τους προσπάθειας δίκαια και δημοκρατικά (Parnell, 2000). Αυτά τα εργασιακά κοινά, οι εργασιακοί συνεταιρισμοί είναι ο χώρος που αναδεικνύονται και ξεδιπλώνονται οι πρακτικές και οι αρχές ΚΑΟ (Christoforou & Adaman 2018).

Οι ηλικιωμένοι καλούνται να επαναξιολογήσουν τη ζωή τους και να επανατοποθετηθούν απέναντι της ισότιμα με κάθε άλλη ηλικιακή ομάδα, επιδιώκοντας μια ποιότητα ζωής και μία ενεργή παρουσία στα κοινωνικά δρώμενα. Το ήδη υπάρχον απόθεμα εγχειρημάτων στον ελληνικό χώρο αλλά και η σχετική ενημέρωση που προσφέρεται απλόχερα σήμερα σε όποιον επιθυμεί να μάθει, ακόμα και στους ηλικιωμένους που αντιμετωπίζουν περισσότερες δυσκολίες και προβλήματα στην πρόσβαση, μπορεί να αποτελέσει μοντέλο πρότυπο για τη δημιουργία κοινωνικών συνεταιρισμών τρίτης ηλικίας σε όλους τους σημαντικούς τομείς της ζωής τους. Με μία προϋπόθεση όμως. Με «άρμα» την Κ.Αλ.Ο μπορούν να δημιουργήσουν δομές στη βάση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της ηλικίας τους: αποθησαυρισμένη πείρα, απουσία άλλων περισπασμών της ζωής (υποχρεώσεις προς την οικογένεια, αγώνας για βιοπορισμό και σταδιοδρομία αλλά και χαλάρωση δυνάμεων). Οι κοινωνίες που αποτελούνται από νέους ανθρώπους καλπάζουν εμπρός, οι γέροι συντηρούν

τα κεκτημένα για να μείνουν να καταλαγιάσουν και να γίνουν παράδοση. Άλλοτε η «γερουσία» ήταν το κύριο νομοθετικό και συμβουλευτικό όργανο της πολιτείας που αναγνώριζε το αποθησαύρισμα της πολύτιμης πείρας των γηρατειών, που τους βοηθά να βλέπουν τα πράγματα οξύτερα και ψυχραιμότερα: σοφία πολύ χρήσιμη για τους νεότερους και την επαγγελματική τους εμπειρία.

Όλη αυτή η πείρα και η γνώση μπορεί να διοχετευθεί σε συνεργατικά σχήματα, σε εργατικούς και κοινωνικούς συνεταιρισμούς σε αγροτικές περιοχές που μειονεκτούν έναντι του αστικού χώρου σε εγχειρήματα Κ.Αλ.Ο. Θα αφορούν τη βιώσιμη χρήση και αξιοποίηση των τοπικών πηγών αναδεικνύοντας τα «δυνατά σημεία του τόπου». Επιπλέον, χάρη στη δυνατή κοινοτική αναγνώριση, θα συνεισφέρουν ουσιαστικά στην κοινωνική συνοχή και στην τοπική δημοκρατία των τοπικών κοινοτήτων. Συγκεκριμένες εμπειρίες αποδεικνύουν άλλωστε, ότι οι συνεταιρισμοί, ενεργοί στους χώρους μεταποίησης και προσφοράς υπηρεσιών, μπορούν να παίξουν ένα κεντρικό ρόλο όσον αφορά τη δύναμη των αγροτικών κοινοτήτων, προλαμβάνοντας φαινόμενα, όπως είναι η πληθυσμιακή μείωση, η κατάρρευση της τοπικής αγοράς και η γενική εγκατάλειψη. Συνεταιρισμοί χειροποίητων παραδοσιακών οργάνων (π.χ. κρητικής λύρας, κλαρίνου, φλογέρας), παραδοσιακών επίπλων (π.χ. σκυριανά) που τείνουν να εκλείψουν λόγω μαζικής παραγωγής ευρείας κατανάλωσης, συνεταιρισμοί για τη δημιουργία καϊκιών αλλά και τριήρων διατηρώντας πολύτιμη γνώση μιας χώρας με έντονη ναυτική παράδοση, συνεταιρισμοί αναπαλαίωσης και συντήρησης για την προστασία και αρχειοθέτηση της εθνικής μας κληρονομιάς. Και επιπλέον ιδιαίτερα για τις ηλικιωμένες γυναίκες, φορείς «νοικοκυροσύνης» και πολύτιμη γνώσης ζωής, δημιουργία συνεταιρισμών προώθησης και ανάδειξης της «νοικοκυροσύνης» (π.χ. κατασκευής «δαντέλας», κεραμικών, παραδοσιακών εδεσμάτων και ποτών).

Καθένας από αυτούς τους συνεταιρισμούς ακολουθώντας τις διεθνείς συνεταιριστικές αρχές θα ανήκει και θα ελέγχεται από τους ηλικιωμένους, ιδιοκτήτες και εργαζόμενους ταυτόχρονα, θα διοικείται δημοκρατικά με σκοπό την δημιουργία θέσεων εργασίας και τη προώθηση της ευημερίας της τοπικής κοινωνίας. Στη πορεία θα κτίσει κοινότητες που θα υποστηρίζουν και θα μεριμνούν για τον άνθρωπο δημιουργώντας κοινοτικά κέντρα πρόνοιας που θα παρέχουν νέα μορφή κοινωνικών υπηρεσιών σε ανθρώπους όλων των ηλικιών. Σε αυτά τα κοινοτικά κέντρα πρόνοιας, οι ηλικιωμένοι και οι κοινότητες θα συνδιαμορφώνουν τη ζωή τους συμμετέχοντας στον σχεδιασμό και στην συνεργατική διαχείριση των δραστηριοτήτων.

3.3.3 Δια Βίου Μάθηση, Κ.Αλ.Ο και Τρίτη ηλικία

Σε πολλές χώρες, η συμμετοχή στην εκπαίδευση, και πιο συγκεκριμένα στα πανεπιστήμια τρίτης ηλικίας, αποτελεί δομικό στοιχείο των πολιτικών ενεργοποίησης των ηλικιωμένων. Το 1973 δημιουργείται στη Γαλλία το πρώτο πανεπιστήμιο τρίτης ηλικίας από το Τμήμα Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου της Toulouse. Έκτοτε παρόμοια προγράμματα για ηλικιωμένους συναποτελούν την εκπαίδευση των γαλλικών ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης υπό την αιγίδα της μη κερδοσκοπικής οργάνωσης «Γαλλική Ένωση Πανεπιστημίων Τρίτης Ηλικίας». Ο θεσμός αυτός αναπτύχθηκε σε διαφορές χώρες (Βέλγιο, Ισπανία, Ιταλία, ΗΠΑ) και κυρίως στη Μεγάλη Βρετανία όπου πλήθος συνταξιούχων έναντι ενός συμβολικού αντιτίμου παρακολουθούν, χωρισμένοι σε αυτόνομες ομάδες το «Πανεπιστήμιο Τρίτης ηλικίας», αποφασίζοντας από κοινού τον τόπο, το χρόνο και το περιεχόμενο της διδασκαλίας. Τελευταία αναπτύσσεται παγκοσμίως και ο εθελοντισμός της Τρίτης ηλικίας. Ενδεικτικά αναφέρω δύο περιπτώσεις στο Βέλγιο όπου συμμετέχουν εθελοντές συνταξιούχοι ως φροντιστές δάσκαλοι σε μαθητές που αντιμετωπίζουν μαθησιακές δυσκολίες (Οργάνωση «*Coup de pouce lecture et langage*») και ως αφηγητές ιστοριών σε παιδιά που νοσηλεύονται (Οργάνωση *Espace Seniors* - πρόγραμμα παππούδων και γιαγιάδων παραμυθιάδων).

Όπως επισημαίνει η Ράγγα¹²⁷ σε σχετικό άρθρο, υλοποιήθηκε το διαγενεακό εκπαιδευτικό Πρόγραμμα «Εθελοντές της Γνώσης», όπου μικροί μαθητές - βοηθοί ενός δασκάλου-παρείχαν στους ηλικιωμένους βασικές γνώσεις υπολογιστών και ελάμβαναν κοινωνική γνώση και εμπειρία από τους ηλικιωμένους μαθητές τους. Αρχές του 2015 εφαρμόστηκε το πρωτοποριακό πρόγραμμα «PLEASE», όπου γιαγιάδες και εγγόνια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, παρακολουθούσαν μαθήματα αγγλικών επιχειρώντας να εμπλουτίσουν τη διαγενεακή επικοινωνία. Το πρώτο Πανεπιστήμιο της Τρίτης ηλικίας «People Behind» έγινε πραγματικότητα και στην Ελλάδα. Δημιουργήθηκε¹²⁸ το 2017, μέσω της σύμπραξης των Λεσχών Φιλίας και πολιτιστικών εργαστηρίων για μια από κοινού δημιουργική απασχόληση των ηλικιωμένων σε εργαστήρια και τομείς ποικίλου ενδιαφέροντος (+65). Οι συμμετέχοντες κάθε μορφωτικού επιπέδου. Στο εργαστήριο ψυχικής ενδυνάμωσης οι

¹²⁷ Η Μυρτώ Ράγγα¹²⁷ ψυχολόγος-γεροντολόγος, υπεύθυνη προγραμμάτων της μη κερδοσκοπικής οργάνωσης «50 και Ελλάς», ασχολείται με την προάσπιση των δικαιωμάτων και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των ατόμων άνω των 50 ετών, ό.π.

¹²⁸ Ιδρύθηκε από την Μ. Αστερίου & Μ. Ηλιοπούλου λόγω προσωπικών βιωμάτων κατά τα πρότυπα αντίστοιχων εγχειρημάτων εξωτερικού αλλά προσαρμοσμένο στις ιδιαίτερες ανάγκες του τόπου

ηλικιωμένοι «ανοίγονται», μοιράζονται τα συναισθήματά τους. Η ίδια η διαδικασία της εκμάθησης μέσω αλληλοδιάδρασης με τα άλλα εργαστήρια δημιουργούνται παρέες και μέσω της συνεχούς και ενεργούς απασχόλησης μειώνεται η μοναξιά. Έτσι κι αλλιώς συμμετέχουν με δική τους πρωτοβουλία ορμώμενοι από όρεξη για μάθηση και κοινωνικοποίηση. Το έτος 2020-2021 198 «μοναδικοί ωφελούμενοι». Στον αντίποδα των ΚΑΠΗ - η μέχρι τώρα εναλλακτική- που δεν παρέχεται δημιουργική απασχόληση το πανεπιστήμιο σκοπεύει να «δώσει στους γνωστικά λειτουργικούς, ορατότητα και δημιουργικές διεξόδους». Το μεγαλύτερο ποσοστό συμμετεχόντων είναι γυναίκες (80-85%). Οι άνδρες δεν δείχνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον εκτός από το εκπαιδευτικό κομμάτι που αφορά υπολογιστές. Το 25% των εκπαιδευόμενων ζουν εκτός Αττικής ή είναι άτομα ηλικιωμένα με κινητικά προβλήματα. Ιδιαίτερα την περίοδο της πανδημίας, αν και λειτουργούσε μόνο διαδικτυακά, όπου οι ωφελούμενοι πανελλήνια αντάλλασσαν εμπειρίες, έδωσε αδιέξοδο στα πολλαπλά προβλήματα των ηλικιωμένων κυρίως στο θέμα διαχείρισης της μοναξιάς τους που ήταν ιδιαίτερα οξύ.

Πως μπορεί να βοηθήσει η Κ.Αλ.Ο την Τρίτη ηλικία;

..μα προτάσσοντας τα διαπιστευτήριά της

Συμπεράσματα

Μέσα του 20^{ου} αι. οι πολιτικές του νεοφιλελευθερισμού και της οικονομικής παγκοσμιοποίησης αποδομούν τις κοινωνίες (εντατική απορρύθμιση των προστατευτικών θεσμών της εργασίας και συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας), καταστρέφουν το περιβάλλον, ενισχύουν τον ατομικισμό, τον κοινωνικό και οικονομικό ανταγωνισμό και την εργασιακή και κοινωνική ανασφάλεια. Στη σκιά της νεοφιλελεύθερης πολιτικής των τελευταίων δεκαετιών, όπου ο πλούτος συσσωρεύεται προοδευτικά στα χέρια λίγων προκαλώντας όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, ανανεώνεται το ενδιαφέρον για το έργο του Polanyi¹²⁹, ο οποίος «ως μελετητής των *modi operandi* του φιλελεύθερου συστήματος», αποκωδικοποιεί την τρέχουσα κρίση (Μαρκαντωνάτου, 2015). Χρησιμοποιώντας τον όρο «ενθήκευση»¹³⁰ εκφράζει την άποψη ότι οικονομία και κοινωνία είναι αδιαχώρητες εφόσον η οικονομία αποτελεί δραστηριότητα που στοχεύει στη διατήρηση και αναπαραγωγή της κοινωνίας (Καβουλάκος, 2015:53). Όπως αναφέρουν οι Block & Somers (2011:95) η πεποίθηση του Polanyi για την πρωτοκαθεδρία του homo socialis τον οδήγησε στο συμπέρασμα ότι «μια κοινωνία που ανάγει τα οικονομικά κίνητρα σε απόλυτη προτεραιότητα δεν μπορεί να επιβιώσει (...) [γιατί] μια κοινωνία όπου όλοι θα φρόντιζαν μόνον το οικονομικό συμφέρον τους θα αποδεικνυόταν ανίκανη να διατηρήσει τα επίκοινα νοήματα και την κατανόηση που απαιτεί η ζωή της ανθρώπινης συλλογικότητας».

Το ζητούμενο σήμερα-στο πνεύμα των προτάσεών του - είναι η αποδέσμευση της κοινωνίας από τη νεοφιλελεύθερη οικονομία και ο επανακαθορισμός των δημοσίων πολιτικών ώστε να εγγυώνται κοινωνική συνοχή και βασικά ανθρώπινα δικαιώματα. Στον άξονα της οικονομικής αναπαραγωγής η ΑΟ ανανεώνει την έννοια της αλληλεγγύης η οποία λειτουργεί στις διάφορες φάσεις του οικονομικού κύκλου και μετασχηματίζει τις σχέσεις εκμετάλλευσης, κυριαρχίας και εξουσίας. Έτσι οι άνθρωποι μπορούν να παράγουν, να κατανέμουν, να συσσωρεύουν, να διαθέτουν και να καταναλώνουν με αλληλεγγύη. Η αντίληψη της έννοιας της αυτοβοήθειας είναι ένα όραμα αλλά είναι και ένα εργαλείο που

¹²⁹Karl Polanyi (1896-1964), πρωτοπόρος θεωρητικός-ερευνητής της οικονομικής ιστορίας και της οικονομικής ανθρωπολογίας. Το 1944 δημοσιεύτηκε το έργο του *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός* στο οποίο ασκεί σφοδρή κριτική στον οικονομικό νετερμινισμό και υποστηρίζει ότι η οικονομία οφείλει να έχει κοινωνική θεμελίωση

¹³⁰ Ο Polanyi εισάγει τον όρο αυτό για να εξηγήσει τη σχέση οικονομίας-κοινωνίας. Τον όρο δανείζεται από τη γεωλογία στην οποία χρησιμοποιείται για να περιγράψει μια ενότητα πετρωμάτων που επηρεάζουν το ένα το άλλο, έχουν δημιουργηθεί κάτω από τις ίδιες συνθήκες και είναι εξαιρετικά δύσκολο να τα ξεχωρίσει κανείς

παρέχει μια μεθοδολογία για να μπορέσουμε να κατανοούμε τα προβλήματα με ένα μη παθολογικό τρόπο. Μέσα από αυτή την κατανόηση απελευθερώνεται ενέργεια, δύναμη την οποία οι συντελεστές της αλλαγής μπορούν στη συνέχεια να αξιοποιήσουν για την επίτευξη κοινωνικής αλλαγής (Riessman, 1997). Στον άξονα της πολιτικής αναπαραγωγής όπως αναφέρει ο Paul Singer (2016, όπ. αναφ. στο Ψημίτης, 2018) η δημοκρατία συνιστά τη μεγαλύτερη αρετή της ΑΟ.

Πάραυτα όλο αυτό το διάστημα της ανέχειας, της ανασφάλειας, της μοναξιάς αναδύθηκαν νέα εγχειρήματα Κ.Αλ.Ο και πολλαπλασιάστηκαν τα ήδη υπάρχοντα γνωστοποιώντας «βροντερά» την ύπαρξή τους, ευεργετώντας τους ανθρώπους στην πράξη και υπενθυμίζοντάς τους τη σημασία της «έγνοιας για τον άλλο» στην κοινωνική συνύπαρξη και στην αντιμετώπιση κρίσεων. Έγιναν το επίκεντρο κάθε προσπάθειας για τη δημιουργία ενός πιο φιλικού προς την ηλικία κόσμου. Οι ηλικιωμένοι βγήκαν έξω για να εκφράσουν την ανασφάλεια και το φόβο για το παρόν και το μέλλον της ζωής τους, να δώσουν λύσεις σε ανεπίλυτα από αρμόδιους φορείς προβλήματα, να μοιράσουν ελπίδα εκεί που δεν υπήρχε, παραστάτες αλληλέγγυοι σε όσους είχαν πληγεί περισσότερο -γιατί πάντα υπάρχει ανάγκη μεγαλύτερη ακόμα και από του καθενός μας την απελπισία. Αυτός είναι και ο λόγος που τα τελευταία χρόνια, γίνεται λόγος για μια «οικονομία της φροντίδας», ως ένα όραμα βιώσιμης κοινωνικής ανάπτυξης με τη φροντίδα κορωνίδα και επίκεντρο της ύπαρξης του ενός καλύτερου κόσμου (The Care Collective, 2020). Στην πορεία τα εγχειρήματα αυτά αξιολογήθηκαν ως «αλληλέγγυες πρακτικές της κρίσης» καταδικασμένες να χαθούν ή να ενσωματωθούν στη «νέα κανονικότητα», έχοντας απωλέσει τα ιδιαίτερα- έναντι άλλων πρακτικών - χαρακτηριστικά τους. Παρότι η ανθεκτικότητα αυτών των δομών αλληλεγγύης και συνεργασίας - υπό τις παρούσες συνθήκες –δοκιμάζεται, η τελική τους επικράτηση και η «ριζωματική τους επέκταση» αποτελεί βασική προϋπόθεση και ελπίδα για την οικοδόμηση ενός δικαιότερου και καλύτερου κόσμου (Βαρβαρούσης, 2019).

Όλα αυτά τα χρόνια της πολύπλευρης κρίσης αναδείχτηκε η ανεπάρκεια α) του κράτους να συμπαρασταθεί ειδικά στους ιδιαίτερα πληγέντες εν απουσία των απαραίτητων υποδομών για τη δημιουργία συστήματος ολιστικής φροντίδας και β) της κοινωνίας μας σε θέματα εκπαίδευσης, θεσμών, αντιλήψεων και κουλτούρας για να υποδεχτεί ισότιμα τους ηλικιωμένους. Η κατάσταση μέλλει να χειροτερέψει καθώς αμφισβητείται τόσο η δυνατότητα της χώρας να εξασφαλίσει μελλοντικά τους απαραίτητους πόρους, ώστε να μπορέσει να παρέχει συντάξεις όσο και η προοπτική επιβράδυνσης της διαδικασίας

γήρανσης και κατ' επέκταση εξισορρόπησης του δημογραφικού προβλήματος, με τη βοήθεια του μεταναστευτικού.

Ωστόσο, τα φιλικά προς την ηλικία περιβάλλοντα, αποψιλωμένα από ηλικιακές διακρίσεις που αποτυπώνονται στο πολιτικό σχεδιασμό (προσβασιμότητα ηλικιωμένων στους δημόσιους χώρους) αλλά και στην έλλειψη επαρκούς ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης του κοινού σε σχετικά θέματα, κρίνονται απαραίτητα για την προώθηση της υγιούς και ενεργούς γήρανσης. Μια αποτελεσματική στρατηγική ενεργού γήρανσης ούτως ή άλλως θα έχει θετικό αντίκτυπο στους ηλικιωμένους, στην κοινωνία και στην οικονομία στο σύνολό της γι' αυτό θα πρέπει να έχει καθολική εφαρμογή και να μην αποκλείονται από τα ευεργετήματά της ορισμένοι ηλικιωμένοι λόγω διαφόρων παραγόντων (τόπος διαμονής, κατάσταση υγείας, έλλειψη κινήτρων και συνηθειών ή ευκαιριών για τακτική σωματική, πνευματική, πολιτιστική ή κοινωνική δραστηριότητα και αναψυχή).

Η περίοδο της κρίσης κατέδειξε ότι:

α) η αξιοπρεπής διαβίωση - ιδίως για τους ηλικιωμένους - είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το δικαίωμα πρόσβασης σε στέγαση και σε επαρκείς συνθήκες υγείας και άνεσης, παρέχοντάς τους το προνόμιο να γερνούν κοινωνικά και οικογενειακά προστατευμένοι. Επισημαίνεται δε ότι i) στον κερδοσκοπικό τομέα των ακινήτων, οι ηλικιωμένοι –πρώτοι- εκδιώχθηκαν και οδηγήθηκαν στην κοινωνική απομόνωση και τη λειτουργική τους εξάρτηση ii) η έλλειψη επίσης επαρκούς στέγασης, εγκαταστάσεων ποιοτικής και επαρκούς φροντίδας και υποστήριξης συνετέλεσαν στην καταγραφή υψηλών ποσοστών μολύνσεων και θανάτων από COVID-19 σε γηροκομεία και υπηρεσίες κλειστής φροντίδας και στέγασης για ηλικιωμένους¹³¹

β) Οι ηλικιωμένες γυναίκες, ζώντας περισσότερο από τους άντρες, κινδυνεύουν περισσότερο από φτώχεια και κοινωνικό αποκλεισμό λόγω του έμφυλου χάσματος που επικρατεί στους τομείς της απασχόλησης (μερικής¹³² και ενίοτε επισφαλούς και προσωρινής απασχόλησης), της συνταξιοδότησης και λόγω της παραίτησης από συνθήκες «καριέρας» για να πληρώσουν οικογενειακές υποχρεώσεις και υπηρεσίες φροντίδας

¹³¹ Ευρωπαϊκό Κέντρο Πρόληψης και Ελέγχου Νόσων και άλλοι, «High impact of COVID-19 in long-term care facilities, suggest for monitoring in the EU/EEA», Eurosurveillance, τόμος 25,(22), 4 Ιουνίου 2020.

¹³² Το 2018, στην ΕΕ-27, 30,5 % των γυναικών και 9,2 % των ανδρών εργάζονταν υπό καθεστώς μερικής απασχόλησης (Eurostat, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού)

γ) η πανδημία ακολούθως έγινε αφορμή: i) να αναδειχτεί η σημασία της άτυπης και συχνά αόρατης μορφής εργασίας που συνήθως επιτελούν οι γυναίκες λόγω του κοινωνικού τους ρόλου (εντός του σπιτιού αμισθί και εκτός του σπιτιού χαμηλά αμειβόμενες), αναλαμβάνοντας τα λεγόμενα επαγγέλματα φροντίδας ii) να επανατοποθετηθεί και να επαναξιολογήσει ο καθένας/η καθεμία από εμάς, υποτιμημένες από το υπάρχον σύστημα λειτουργίες της ζωής μας (π.χ. εργασία των επαγγελματιών υγείας και φροντίδας, των ανθρώπων που συλλέγουν τα σκουπίδια μας, των ανθρώπων που μεταφέρουν τα απαραίτητα για μας στο χώρο μας (delivery), ως ζωτικής σημασίας για τη διατήρησή της (The Care Collective, 2020) iii) να ανατραπεί πλήρως η ισορροπία μεταξύ εργασιακής-προσωπικής και οικογενειακής ζωής, συνθήκη που έπληξε κυρίως τις γυναίκες.¹³³ Στο πλαίσιο της οικιακής εργασίας - της οποίας η διαχείριση είναι σχεδόν αποκλειστικά γυναικεία υπόθεση- απαιτήθηκε καθημερινά τεράστια φυσική και συναισθηματική εργασία μη αμειβόμενη, μη αναγνωριζόμενη στο ύψος που της πρέπει, ακόμα και από τις ίδιες τις γυναίκες ούτε καταγεγραμμένη πουθενά αλλού εκτός από τις ζωές των ωφελημένων. Σε μια στιγμή έμπνευσης ο Κηληδόνης είχε αποτυπώσει στους στίχους του τραγουδιού «Μια ημέρα της Μαίρης» όλες τις καθημερινές δραστηριότητες μιας τυπικής Ελληνίδας «εργαζόμενης, μητέρας, νοικοκυράς», όλα όσα επιτελεί κατά κύριο λόγο όταν καλείται να φροντίσει την οικογένεια: σιγύρισμα, καθάρισμα, φροντίδα παιδιών, προμήθεια αγαθών, πλύσιμο, σιδέρωμα, ετοιμασία γευμάτων

δ) αναδύεται έντονα η ανάγκη έκφρασης και αξιολόγησης της σημαντικής διαφοροποίησης των ανθρωπίνων σχέσεων και της εκ νέου οριοθέτησης των ανθρωπίνων συναισθημάτων υπό το βάρος των ποικίλων συνεπειών μιας κρίσης (οικονομική ανέχεια, ανεργία συντρόφων, αυξημένη ενδοοικογενειακή και έμφυλη βία, χρέη, απογοητευμένοι άνθρωποι που πρέπει να παρηγορηθούν). Οι πρωτοφανείς αναδυόμενες ανάγκες που προέκυψαν σε περιβάλλον καθολικού lockdown εξανάγκασαν τα μέλη της οικογένειας σε έναν άνευ προηγουμένου «οικιακό εγκλεισμό» όπου έπρεπε να αναμετρηθούν οι ζωές τους, να επαναξιολογηθούν οι μεταξύ τους σχέσεις σε μια συνύπαρξη που δεν είχε εναλλακτικές ούτε προηγούμενο. Η εκστρατεία έλεγε απλά «Μένουμε ασφαλείς, Μένουμε σπίτι» ως αναγκαιότητα περιορισμού του ιού χωρίς όμως να λαμβάνει υπόψη την ποιότητα ζωής των «ελεύθερων πολιορκημένων».

¹³³ Τα Νέα (2020), *Οι γυναίκες τα πρώτα θύματα της πανδημίας σύμφωνα με το ΔΝΤ*. Διαθέσιμο στο <https://www.tanea.gr/2020/07/27/economy/oi-gynaiques-ta-prota-thymata-tis-pandimias-symfona-me-to-dnt/>

Γι' αυτούς τους λόγους και για ακόμη περισσότερους που χάριν οικονομίας δεν θα αναφερθούν, τα εγχειρήματα Κ.Αλ.Ο προκρίνονται ως μια οραματική εναλλακτική, πολύφερνη θεωρητικά και εμπειρικά, ικανή να ανοίξει δρόμους με προοπτική παρέχοντας λύσεις στα αδιέξοδα της κρίσης και όχι μόνο. Προκρίνονται επίσης λόγω της ιδιαιτερότητας του ιδεολογικού χώρου φιλοξενίας και έκφρασής τους που αναδεικνύει δυνατότητες και πρωτοβουλίες απύσες από άλλα περιβάλλοντα). Επιπροσθέτως, φέρουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που τα διαφοροποιούν από τις συμβατικές επιχειρήσεις: δημιουργούνται συνήθως από τα κάτω ως απάντηση σε ανάγκες των τοπικών κοινοτήτων, υπερβαίνουν τη λογική του οικονομικού κέρδους, αντιπαλεύουν τον κοινωνικό αποκλεισμό και επιδιώκουν την ικανοποίηση των αναγκών των μελών τους και της κοινότητας (Ζαϊμάκης & Νικολαΐδης, 2022). Τέλος, υποστηρίζουν και ασκούν μια σειρά από αξίες (ισότητα, δικαιοσύνη, αλληλεγγύη, δημιουργικότητα, φαντασία, καινοτομία και ψυχική ισορροπία σε προσωπικό επίπεδο, συνεργασία και σεβασμό στη διαφορετικότητα σε επίπεδο κοινωνικών σχέσεων) και γι' αυτό και αποτελούν τις «ατμομηχανές των εγχειρημάτων» για την κοινωνία γενικότερα και εν προκειμένω για την Τρίτη ηλικία.

Στη παρούσα εργασία επιχειρήθηκε μια προσπάθεια συμπερίληψης της σημερινής κατάστασης της Τρίτης ηλικίας παγκοσμίως αλλά και στην Ελλάδα. Το αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας εντάχθηκε στο πλαίσιο της Κ.Αλ.Ο διερευνώντας την ικανότητά της να δώσει λύσεις ως μια εναλλακτική μελλοντική πρακτική για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της καθημερινότητας των ηλικιωμένων που παραγκωνίστηκαν, αμελήθηκαν υποτιμήθηκαν ως υποδεέστερα όλων. Η εργασία φιλοδοξεί να αναδείξει, ως ψηφίδα ενός ενιαίου έργου, τη δυνατότητα της Κ.Αλ.Ο να διασφαλίσει μιας καλή ποιότητα ζωής για τους ανθρώπους της τρίτης ηλικίας γιατί η ζωή συνεχίζεται και μετά τη σύνταξη γήρατος και αξιώνει την προσοχή της. Η Κ.Αλ.Ο χαρακτηρίζεται από «*όχι άλλο αγορά, όχι (άλλο) κράτος, όχι (άλλο) οικογένεια, όχι (άλλο) φιλανθρωπία*» και με βάσει τα χαρακτηριστικά αυτά αποσκοπεί σε μια νέα πολιτική και ηθική της οικονομίας, ως δημιουργικής αντίστασης και εναλλακτικής διεξόδου από το ισχύον σύστημα. Τα εν δυνάμει συνεταιριστικά εγχειρήματα Κ.Αλ.Ο, αυτή η «ευσύνοπτη» ένωση των ηλικιωμένων, μια πρωτοβουλία «εκ των κάτω», αποκεντρωμένη και δημοκρατικά, τυπικά τουλάχιστον, οργανωμένη, διακριτή από την παραδοσιακή κοινωνία της αγοράς και του δημόσιου τομέα, θα κάλυπτε ανάγκες που δεν ικανοποιούνταν-ή ικανοποιούνταν πλημμελώς- από τους

άλλους δύο τομείς της οικονομίας. Και κυρίως θα έδιναν πίσω στην ηλικιακή αυτή ομάδα το παλμό της ζωής που συμπορεύεται με αυτόν της καρδιάς τους

Σε κάθε περίπτωση μένουν πολλά να γίνουν προκειμένου οι δομές αυτές, να αποτελέσουν τη βάση για το σχεδιασμό και την υλοποίηση πολιτικών που αποσκοπούν στη δημιουργία δικτύων απαραίτητων για την υγιή γήρανση. Είναι η δημόσιες πολιτικές που όλο αναβάλλονται αλλά είναι απαραίτητες για μια συλλογική λύση, η αλλαγή στη νοοτροπία και στα στερεότυπα αλλά και η διαδικασία εξόδου των ηλικιωμένων από την παραίτηση για ζωή. Γιατί σήμερα περισσότερο από ποτέ κανείς δεν περισσεύει και είναι απαραίτητη γι' αυτόν τον κόσμο μια διαγενεακή διαλεκτική για μια γόνιμη ζωή. Να ανανεώνει κανείς, έργο της νεότητας, είναι αναγκαίο. Εξίσου αναγκαίο όμως τα κεκτημένα να «μεστώνουν», έργο των ηλικιωμένων και να παραδίνονται στις επόμενες γενεές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αδάμ, Σ. (2014). *Οδηγός δημιουργίας κοινωνικών επιχειρήσεων*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ Ελλάδα
- Αδάμ, Σ. & Παπαθεοδώρου, Χ. (2010). *Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνικός Αποκλεισμός. Μια Κριτική Προσέγγιση*, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Αμηρά, (1994). *Γηραιά και μετανάστευση*. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 84, 43-52. doi: <https://doi.org/10.12681/grsr.618>
- Ανθοπούλου, Θ. & Νικολαΐδου, Σ. & Βαρβαρούσης, Α. (2020). Σημειώσεις στο πλαίσιο της ΚΑΟ 60 *Χωρική ανάπτυξη, Κοινωνική Καινοτομία και ΚΑΟ*
- Αφουξενίδης, Α. & Γαρδίκη, Μ. (2015). *Χαρτογραφώντας την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα σήμερα: προβλήματα και προοπτικές*. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 143, 33-53. Doi: <https://doi.org/10.12681/grsr.1010>
- Βαγιανός, Δ. (2020). *Η πολιτική σημασία της διαμαρτυρίας των "Αγανακτισμένων" και η επικοινωνιακή της εννοιοδότηση*, (Διδακτορική διατριβή). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
- Βαρκαρόλης, Ο. (2012). *Δημιουργικές αντιστάσεις και Αντιεξουσία*. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων
- Βαρβαρούσης, Α. & Καλλής, Γ. (2021). *Διαδρομές Εξόδου από την Κρίση. Τα αλληλέγγυα και συνεργατικά εγχειρήματα στην Ελλάδα την περίοδο 2016-17*. Θεσσαλονίκη. Διατίθεται ηλεκτρονικά στο www.gr.boell.org
- Βαρβαρούσης, Α. (2016). *Αλληλέγγυα Οικονομία* στο Ντ' Αλίζα & Τζ. Ντεμάρια & Φ. Καλλής, Γ.(επιμ.). Το λεξιλόγιο της αποανάπτυξης. Αθήνα: Εκδόσεις των Συναδέλφων
- Γριτζάς, Γ. & Τζέκου, Ε.-Ε. (2015). *Εναλλακτικές προσεγγίσεις της χωρικής ανάπτυξης. Η προσέγγιση της μετα-ανάπτυξης*, στο Καβουλάκος, Κ. & Ι. Γριτζάς, Γ. Εναλλακτικοί Οικονομικοί και Πολιτικοί Χώροι. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διατίθεται στο: www.kallipos.gr
- Γκιζέλης, Γρ. & Κανταντζόγλου, Ρ. & Τεπέρογλου, Α. & Φίλιας, Β. (1984). *Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: Μεταβαλλόμενα σχήματα*. Αθήνα: ΕΚΚΕ
- Γριτζάς, Γ. (2015). *Ποικίλες οικονομίες* στο Καβουλάκος, Κ. & Γριτζάς, Γ. (2015). Εναλλακτικοί οικονομικοί και πολιτικοί χώροι. Κοινωνικά κινήματα και χωρική ανάπτυξη. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διατίθεται στο: www.kallipos.gr
- Ζαϊμάκης, Γ. & Νικολαΐδης, Ε. (2022). *Εισαγωγή: Η ποικιλομορφία και οι προκλήσεις της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας* στο Μελέτες για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία. Προσεγγίσεις, προκλήσεις, εφαρμογές. Ηράκλειο: Περιφέρεια Κρήτης Πανεπιστήμιο Κρήτης Διαθέσιμο στο: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.el>
- Ζαφειρίδης Φ. & Λαϊνάς Σ. (2009). Οι ελλοχεύοντες κίνδυνοι για τη ριζοσπαστικότητα των ΑΑ και ΝΑ, στο: Ζαφειρίδης, Φ. (2009). Εξαρτήσεις και Κοινωνία. Θεραπευτικές κοινότητες, ομάδες αυτοβοήθειας. Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος

- Καβουλάκος, Κ.Ι. (2015). *Κοινωνία πολιτών και εναλλακτικοί χώροι* στο Καβουλάκος, Κ. & Γριτζάς, Γ. (2015). *Εναλλακτικοί οικονομικοί και πολιτικοί χώροι. Κοινωνικά κινήματα και χωρική ανάπτυξη*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διατίθεται στο: www.kallipos.gr
- Καβουλάκος, Κ. & Γριτζάς, Γ. (2015). *Εναλλακτικοί οικονομικοί και πολιτικοί χώροι. Κοινωνικά κινήματα και χωρική ανάπτυξη*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διατίθεται στο: www.kallipos.gr
- Κλήμη-Καμινάρη, Ολ. & Παπαγεωργίου, Κ. (2010). *Κοινωνική Οικονομία μια πρώτη προσέγγιση*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνοεκδοτική
- Κούκη, Χ. (2022). *Φύλο, Κοινωνικά Κινήματα και Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία* στο Ζαϊμάκης, Γ. & Νικολαΐδης, Ε. (επιμ.), *Μελέτες για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία Προσεγγίσεις, προκλήσεις, εφαρμογές*. Ηράκλειο: Περιφέρεια Κρήτης & Πανεπιστήμιο . Διαθέσιμο στο: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.el>
- Λαϊνός, Σ. & Δημητριάδου, Κ. (υπό έκδοση). *Οδηγός Δημιουργίας Ομάδων Αυτοβοήθειας / Αλληλοβοήθειας*. Υλικό για διδακτική χρήση. Διατίθεται στο διαδίκτυο από την ιστοσελίδα του Προγράμματος Προαγωγής Αυτοβοήθειας (www.selfhelp.gr)
- Λαμπρέλλη, Δ. & Ο'Donnell, Ο. (2009). *Η μεγάλη Επιβάρυνση Άμεσων Πληρωμών για την Υγεία στην Ελλάδα σε Σχέση με Άλλες Ευρωπαϊκές Χώρες* στο Λυμπεράκη Α, Τήνιος Π. & Φιλαλήθης Τ., *Ζωή 50+: Υγεία Γήρανση και Σύνταξη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική SHARE data
- Λυμπεράκη, Α. & Τήνιος, Π. & Φιλαλήθης, Α. (επιμ) (2009). *Ζωή 50+: Υγεία, Γήρανση και Σύνταξη στην Ελλάδα και την Ευρώπη*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική SHARE data
- Λυμπεράκη, Α. & Τήνιος, Π. & Παπαδούδης, Γ. (2009). *Οικογενειακή Συνοχή και Κοινωνικο-Οικονομική Κατάσταση: μια πρώτη διερεύνηση* στο Λυμπεράκη Α, Τήνιος Π. & Φιλαλήθης Τ., *Ζωή 50+: Υγεία Γήρανση και Σύνταξη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική SHARE data
- Λυμπεράκη, Α. (2009). *Υπάρχει Χάσμα Φροντίδας; Ποιος φροντίζει ποιον και πως;* στο Λυμπεράκη Α, Τήνιος Π. & Φιλαλήθης Τ., *Ζωή 50+: Υγεία Γήρανση και Σύνταξη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική SHARE data
- Λυμπεράκη, Α. & Γεωργιάδης, Θ. (2009). *Φύλο, δημογραφικοί και κοινωνικοί παράγοντες στον προσδιορισμό της κατάστασης υγείας* στο Λυμπεράκη Α, Τήνιος Π. & Φιλαλήθης Τ., *Ζωή 50+: Υγεία Γήρανση και Σύνταξη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική SHARE data
- Μαρκαντωνάτου, Μ. (2015). *Κρίση, απορρύθμιση και πολιτική λιτότητας υπό το πρίσμα της θεώρησης του Πολάνυι*. Αθήνα: ΙΝ.Ε.-Γ.Σ.Ε.Ε. Μελέτες (Studies) 37
- Μουσούρου, Λ. (2006). *Η έρευνα IPROSEC. Για τη βελτίωση της ανταπόκρισης των πολιτικών στις κοινωνικο-οικονομικές προκλήσεις*. Social Cohesion and Development, 1
Doi:10.12681/scad.9008 <https://www.researchgate.net/deref/http%3A%2F%2Fpublishing.ekt.gr>

Νεκτάριος, Μ. & Γεωργιάδης, Θ. (2009). *Ηλικιωμένοι στην Ευρώπη: Ιδιοκτησία και Αξία Περιουσιακών Στοιχείων* στο Λυμπεράκη Α, Τήνιος Π. & Φιλαλήθης Τ., Ζωή 50+: Υγεία Γήρανση και Σύνταξη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική SHARE data

Νικολόπουλος, Τ. & Καπογιάννης Δ. (2012). *Εισαγωγή στην Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία, το μετέωρο βήμα μιας δυνατότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις των Συναδέλφων

Ντ' Αλίζα, Τζ. & Ντεμάρια, Φ. & Καλλής, Γ.(2016) (επιμ.). *Το λεξιλόγιο της αποανάπτυξης*. Αθήνα: Εκδόσεις των Συναδέλφων

Παπανούτσος, Ε. (1984). *Τα γηρατειά*, στο Πρακτική Φιλοσοφία. Αθήνα: Εκδόσεις Δωδώνη

Πετροπούλου, Κ. (2015). *Μια αποαναπτυξιακή προσέγγιση του κοινωνικού και οικολογικού μετασχηματισμού των πόλεων*, στο Ευημερία χωρίς ανάπτυξη, προτάσεις για έναν άλλο κόσμο από κοινού. Αθήνα: Ηλιόσποροι

Ρομπόλης, Σ. (2004). Χρήστος Μπάγκαβος, 2003, *Δημογραφικές μεταβολές, αγορά εργασίας και συντάξεις στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση*. Αθήνα, Gutenberg, 406 σελ. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 114, 205–211. <https://doi.org/10.12681/grsr.9289>

Σιατίτσα, Δ. (2015). *Κοινωνική κατοικία και συλλογικές μορφές ιδιοκτησίας: προοπτικές με βάση το ελληνικό στεγαστικό σύστημα*, στο Ευημερία χωρίς ανάπτυξη, προτάσεις για έναν άλλο κόσμο από κοινού. Αθήνα: Ηλιόσποροι

Σερντεδάκης, Ν. & Τομπάζος, Σ. (2018). *Όψεις της Ελληνικής κρίσης: Συγκρουσιακός κύκλος διαμαρτυρίας και θεσμικές εκβάσεις*. Αθήνα: Gutenberg.

Σταυρίδης, Στ. (2016). Προλογίζοντας την ελληνική έκδοση στο Ντ' Αλίζα, Τζ. & Ντεμάρια, Φ. & Καλλής, Γ.(2016) (επιμ.). *Το λεξιλόγιο της αποανάπτυξης*. Αθήνα: Εκδόσεις των Συναδέλφων

Τζέκου, Ε.Ε. & Βραγοτέρης, Β. & Γριτζάς, Γ. (2022). *Εναλλακτικές προσεγγίσεις της ανάπτυξης και σύγχρονες μορφές έκφρασης της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας με στόχο τη δημιουργία Οικονομιών της Κοινότητας* στο Μελέτες για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία Προσεγγίσεις, προκλήσεις, εφαρμογές. Ηράκλειο: Περιφέρεια Κρήτης Πανεπιστήμιο Κρήτης Διαθέσιμο στο: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.el>

Τσίμπου, Κλ. & Βερρόπουλου, Γ. (2009). *Διερευνητική Στατιστική Ανάλυση Επιπέδων και Προτύπων Υγείας των Ελλήνων*, στο Λυμπεράκη Α. & Τήνιος Π. & Φιλαλήθης Τ. στο Ζωή 50+: Υγεία Γήρανση και Σύνταξη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική SHARE data

Ψημίτης, Μ. (2018). *Κριτική της μαρξιστικής κριτικής στην Αλληλέγγυα Οικονομία* στο Σερντεδάκης, Ν.-Τομπάζος, Στ (Επιμ.), Όψεις της ελληνικής κρίσης. Συγκρουσιακός κύκλος διαμαρτυρίας & θεσμικές εκβάσεις. Αθήνα: Gutenberg

Ψημίτης, Μ. (2017). *Κοινωνικά Κινήματα στην Καθημερινή Ζωή, Ταυτότητα, Αλληλεγγύη και Προεικόνιση σε Σύγχρονες «Κοσμοπολίτικες Κοινότητες»*. Θεσσαλονίκη: Τζιόλα.

Afouxenidis, A. & Chtouris, S. (2020). *Προλογικό σημείωμα: συνομιλώντας για την πανδημία*. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 154, 1-10. Doi: <https://doi.org/10.12681/grsr.23233>

Afouxenidis, A. & Petrou, M. & Kavoulakos, K. I. (2020). *Εισαγωγικό σημείωμα του ειδικού τεύχους για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα οικονομία*. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 155, 1–8. Doi: <https://doi.org/10.12681/grsr.24806>

- Ameisen, J.-C. (2009). *Η καταπολέμηση της πανδημίας της γρίπης ως μοχλός κατά του κοινωνικού αποκλεισμού* στο Παπαχριστοπούλου, Ν. & Σαμαρτζή, Κ. (επιμ.). Υγεία, ασθένεια και κοινωνικός δεσμός. Πάτρα: Orportuna.
- Block, F. & Somers, M.R. (2011). *Πέρα από την πλάνη του οικονομισμού: η ολιστική κοινωνική επιστήμη του Καρλ Πολάνι* στο Skocpol, Th. (Επιμ.). Ιστορική Κοινωνιολογία. Όραμα και Μέθοδος. Αθήνα: Παπαζήση
- Bollier, D. (2016). *Κοινά. Μια σύντομη εισαγωγή*. Αθήνα: Angelus Novus
- Chtouris, S. & Zissi, A. (2020). *Ο κοινωνικός μας εαυτός, η οικογένεια και οι κοινωνικές στάσεις την περίοδο των περιορισμών της πανδημίας Covid - 19 το 2020*. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 154, 41–64. Doi: <https://doi.org/10.12681/grsr.23228>
- Chatzidakis, A. & Hakim, J. & Littler, J. & Rottenberg, C. & Segal, L. (2020). *The Care Collective (2020), The Care Manifesto. The Politics of interdependence*. London: Verso Books.
- Christoforou, A. & Adaman, F. (2018). *Democratisation of Economic Research and Policy by Building a Knowledge Commons: Inspiration from Cooperatives*. Routledge 47 (2): 204–213
- Foramitti, J. & Varvarousis, A. & Kallis, G. (2020). Article: *Transition within a transition: how cooperative platforms want to change the sharing economy*. Sustainability Science Springer Nature 2020 Doi: <http://doi.org/10.1007/s11625-020-00804-y>
- Gibson-Graham, J.K. (2006a). *A postcapitalist politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Gibson-Graham, J.K. (2006b). *The end of capitalism (as we know it). A feminist critique of political economy*. New Edition. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Gibson-Graham, J.K. (2003). *Enabling Ethical Economies: Cooperativism and Class*, Critical Sociology, 29(2), 123-161
- Graeber, J. (2018). *Bullshit jobs: A theory*. New York: Simon and Schuster
- Kleiss, Y. (2019). *Cooperative reactions on digital commercial house-sharing tourism, mobility, and digital product streaming platforms*, Master Thesis Faculty of Geosciences MSc. Human (Economic) Geography, Business and Location. Universiteit Utrecht
- Moulaert, F. & Ailenei, O. (2005). *Social economy, third sector and solidarity relations: A conceptual synthesis from history to present*. Urban Studies 42 (11): 2037– 2053. Routledge
- North, M. & Fiske, S. (2015). *Modern attitudes towards older adults in thw aging world: A cross-cultural mata-analysis* PsycNet Doi: 10.1037/a0039469. Epub 2015 Ιουλ 20.
- Parnell, E. (επιμ.) 2000. *Επανεφεύρεση των Συνεταιρισμών, Επιχειρήσεις για τον 21^ο αιώνα*. Εκδόσεις Στοχαστής & Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
- Polanyi, K. (2007). *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*. Θεσσαλονίκη: Νησίδες
- Rayner, T. (2012). *Commoning is making common. Philosophy for change*. 2012-03-08. Ανακτήθηκε από <https://philosophyforchange.wordpress.com/2012/03/08/commoning/>
- Riessman, F. (1997). *Ten self-help principles*. Social Policy, 27: 6-11.

Scholz, T. (2016). *Platform Cooperativism. Challenging the Corporate Sharing Economy*. New York: Rosa Luxemburg Stiftung

U.N.R.I.S.D., (2016). *Promoting Social Solidarity Economy through Public Policy in UNRISD Flagship Report 2016*.

Varvarousis, A. & Tsitsirigkos, G. (2019). *Social enterprises and their ecosystems in Europe | Country report GREECE*. European Commission: Social Europe

Varvarousis, A. (2020). *The rhizomatic expansion of communing through social movements*, Ecological Economics, Institute of Environmental Science and Technology (ICTA). Autonomous University Of Barcelona (UAB)

Varvarousis, A. & Kallis, G. (2017) *Commoning Against the Crisis*, in Manuel Castells et al. (eds), *Another Economy Is Possible. Culture and Economy in a Time of Crisis*. Cambridge: Polity Press.

Xiao, L. & Shen, D. & Peterson, J. (2013). *Cross cultural comparison of attitudes and preferences for care of the elderly among Australian and Chinese nursing students*, Journal of Transcultural nursing. Ανακτήθηκε στις 15.4.2022 από: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/24014491/>

ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ

[https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Ageing_Europe - statistics on population developments#Older people .E2.80.94 population overview](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Ageing_Europe_-_statistics_on_population_developments#Older_people_.E2.80.94_population_overview)
[https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Ageing_Europe - statistics on population developments#Older people .E2.80.94 increasingly old and with growing dependency](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Ageing_Europe_-_statistics_on_population_developments#Older_people_.E2.80.94_increasingly_old_and_with_growing_dependency)
[https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population structure and ageing](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population_structure_and_ageing)
https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/new-push-european-democracy/impact-demographic-change-europe_en#demographic_trends
[https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Ageing_Europe - looking at the lives of older people in the EU](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Ageing_Europe_-_looking_at_the_lives_of_older_people_in_the_EU)
[https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Ageing_Europe - statistics on housing and living conditions](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Ageing_Europe_-_statistics_on_housing_and_living_conditions)
<https://ec.europa.eu/research-and-innovation/en/projects/success-stories>
<https://www.lifo.gr/arxeio/o-sparaktikos-monologos-mias-athinaias-poy-gerna-moni-sti-megali-poli>
<https://www.kathimerini.gr/opinion/1027512/dimografiki-giransi-kai-poiotita-ygeias/>
<https://www.lifo.gr/now/greece/i-ellada-gernaei>
<https://www.ertnews.gr/ert-protaseis/mia-kinonia-ena-oniro-stin-ert2/>
<https://www.tovima.gr/2014/09/30/science/ta-girateia-kanoy-n-kai-kalo-ston-planiti/>
<https://www.tanea.gr/2020/07/27/economy/oi-gynaikes-ta-prota-thymata-tis-pandimias-symfona-me-to-dnt/>
https://www.dissentmagazine.org/online_articles/social-reproduction-and-the-pandemic-with-tithi-bhattacharya
https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2019/07/medical_tourism.pdf
<https://antikleidi.com/2019/01/12/levinas>
<https://www.un.org/en/observances/older-persons-day>
https://www.gerolib.gr/index.php?option=com_k2&
<https://www.bestrong.org.gr/el/health/healthinfo/whatishealth/#>
<http://population.un.org/wpp/>
<https://www.peoplebehind.gr/single-post/2017/09/05/...>
<https://www.dianeosis.org/research/demography/>

www.demogr.mpg.de/Papers/workshops/010623_paper16.pdf
<https://ypergasias.gov.gr/koinoniki-asfalisi/syntaxeis/kyria-syntaxi/>
<https://socialpolicy.gr/2015/10/>
<https://www.bing.com/images/search>
<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/24014491/>
<https://popeyeandcloudy.com/ti-einai-i-filiki-efseveia>
<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/26191955/>
<https://www.gernaoallios.gr>
<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/16504848/>
<https://eclass.unipi.gr/modules/document/index.php>
<https://www.noesi.gr/book/intervention/aftonomi-diaviosi>
<https://www.europarl.europa.eu/news/el/headlines/society/20200827STO85804/ti-einai-i-techniti-noimosuni-kai-pos-chrisimopoieitai>
<https://unric.org/>
<https://www.un.org/en/observances/international-years>
<https://www.un.org/development/desa/ageing/madrid-plan-of-action-and-its-implementation.html>
<https://op.europa.eu/el/publication-detail/-/publication/434c867b-615c-45bc-950b-2512022c2e8b>
<https://www.shedia.gr/news/2020/oct/01/ghrateia-mia-kainoyria-arxh/>
<https://wwoof.net/about/>

<https://petergreenberg.com/2011/07/19/wwoof-founder-sue-coppard-pier-to-peer-interview/>

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012P/TXT&from=EL>
<https://www.lemagduvoyageur.com/dossier-24-couchsurfing-definition-fonctionnement-organiser.html>

<https://sxolegsonewn.gr/%CE%B1%CF%80%CF%8C-CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%B4%CE%BF%CF%83%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%80%CF%85%CF%81%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%BF%CE%B9%CE%BA/>

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

ν.4387/2016

ν.2716/1999 «*Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός των υπηρεσιών Ψυχικής Υγείας και άλλες διατάξεις*»

ν.4019/2011 «*Κοινωνική οικονομία και λοιπές διατάξεις*»

ν.4430/16 (που αντικατέστησε τον ν.4019/11) «*Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία και ανάπτυξη των φορέων της*»

MME

<https://www.youtube.com/channel/UC-rbkri30QnGq9Qh-vKbxWA/>

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.